UDK 949.713»186«:323.22
Izroni znanstveni rad

YU ISSN 0351-2142
RADOVI 20 Zavoda za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta, Zagreb 1987

HAJDUČIJA U HRVATSKOJ 60. GODINA 19. STOLJEĆA

Dragutin Pavličević

UVOD

Hajdučija kao društvena pojava, jedan oblik otpora, klas ne pa ponegdje i oslobodilačke borbe nije još uvijek u nas dovoljno poznata i istražena. Nešto više radova, uglavnom za tursko razdoblje, dali su srpski, makedonski i bosansko-hercegovački historičari,[1] a uzgredno su se bavili tim i povjesničari književnosti koji su istraživali hajdučke i uskočke narodne epske pjesme.[2] Rijetki su i sintetički pregledi toga problema, a nekoliko njih za razne enciklopedije napisao je Radovan Samardžić.[3] U skladu s postojećom literaturom težište je stavio na hajdučiju u naših jugoistočnim predjelima i starijim razdobljima, bez posebnog osvrta na Hrvatsku i Slavoniju, te 18. i 19. stoljeće.[4] Prvi veći rad o hajdučiji na području današnje Vojvodine u 17. i 18. stoljeću objavio je nedavno ekonomski historičar Slavko Gavrilović[5] koji je dosada napisao brojne radove o vrlo bliskim seljačkim nemirima u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu. Hajdučija potkraj 18. i u 19. stoljeću kao i masovno razbojništvo koje se javlja u kriznim i ratnim vremenima, osobito nakon ukidanja feudalnih odnosa 1848, dakle u građanskom društvu, rijetko je bila predmetom istraživanja historičara. Postoje samo manji članci o hajdučiji u Slavoniji i Lici,[6] iako u arhivima i novi-

[1] D. J. Popović, O hajducima I. i II, Beograd 1930/31. Pisali su još i: G. Stanojević, O. Zirojević, I. Katardžiev, B. Hrabak, M. Vasić, S. Nazečić, J. Milićević i dr. U Hrvatskoj postoje samo manji radovi iz 19. stoljeća poput: I. Milčetić, Stanislav Sočivica, hajduk hrvatski, Vienac 1879; F. K. Jagodić, Razbojnička četovanja u Slavoniji prije 200 godina, Hrvatski list 15, 1934; V. V. Vuletić, Posljednji hajduci u Lici i u drugim našim krajevima, Bratstvo XVIII, Beograd 1924.

[2] Istraživanjem povijesne pozadine uskočko-hajdučkih pjesama bavi se u posljednje vrijeme A. Mijatović. V. njegove radove: Uskoci i krajišnici, Zagreb 1974; Senjski uskoci u narodnoj pjesmi i povijesti, Zagreb 1983. i druge.

[3] Enciklopedija Jugoslavije I. i II. izdanje, Vojna enciklopedija, Mala enciklopedija Prosvete (hajduci).

[4] Samo na karti koja pokazuje hajdučiju u jugoslavenskim zemljama u Vojnoj enciklopediji, knj. 3, 512 vidi se da je u Slavoniji i Banatu postojala hajdučija u doba oslobodilačkih ratova s Turcima, stalna drumska hajdučija u Baranji i Bačkoj, a nema ništa o hajdučiji u 19. stoljeću.

[5] Hajdučija u Sremu u XVIII i početkom XIX veka, SANU, pos. izd. knj. DLXIX, Odelenje istor. nauka, knj. 11, Beograd 1986.

[6] Navedeni u bilj. 1. V. i M. V. Lupeštvo i pravda u Požeškoj županiji u 18. vijeku, Glasnik županije požeške 2, 1892, 24—34.

nskim izdanjima postoje brojni podaci o hajdučiji kao individualnom a ponekad i masovnijem buntu proletariziranog agrarnog pučanstva. U okviru obrade seljačkih nemira u Hrvatskoj i Slavoniji 60. godina 19. stoljeća na taj je problem ukazao Vasilije Krestić,[7] te usputno Dragutin Pavličević,[8] odnosno u razdoblju neoapsolutizma i Mirjana Gross.[9]

1. HAJDUČIJA ILI RAZBOJNIŠTVO?

Naša riječ hajduk postala je vjerojatno od turskog haydud što znači odmetnik ili razbojnik. Isto tako harami znači na turskom razbojnik ili bandit, a harambaša je vođa ili glavar haramija, odnosno hajduka, tj. ljudi koji su se u doba turske vlasti odmetnuli u šume i napadali karavanske puteve, gorske prijelaze, trgovačke hanove i naselja. Pa iako je i prije Turaka postojala hajdučija kao oblik političkog odmetništva, ali i običnog drumskog razbojništva, tek od turskog vremena postoje hajdučija u današnjem značenju, tj. jedan od načina borbe protiv bogatih, ugnjetačkih slojeva, koje najčešće predstavljaju feudalci stranog porijekla, druge vjere, kulture i običaja.

Zato je svim osvajačima pa i Turcima hajdučija bila samo razbojništvo, banditizam kojem se sudilo po kratkom postupku, a pokorenoj raji to je bilo pitanje osvete, socijalne pravde, otpora strancu-zulumćaru, klasnom eksploatatoru, najava bune, ustanka i vjere u oslobođenje, poticanje morala koji omogućava potčinjenima da izdrže i najveće nepravde. S obzirom da izvori o hajdučiji, njenim uzrocima i posljedicama potječu uglavnom od stranih osvajača ili domaćih vladajućih slojeva, oni su klasno pristrani i svaku hajdučiju svrstavaju u krivičnu djelatnost, pa je zato uloga historičara-istraživača veoma složena i mora se temeljiti više na ispitivanju uzroka te pojave, nego na opisivanju hajdučkih djela koja su često krvava i kažnjiva po svim građanskim zakonicima. Međutim, patrijarhalna društva imaju svoj poseban običajni, moralni kodeks koji npr. četovanje u Crnoj Gori, Hercegovini ili uskočke upade u tursku Liku ne smatra nikakvim oblikom pljačke nego jednim uobičajenim načinom privređivanja, krađom, prekrađom i prodavanjem tuđe stoke kao junačkim djelom.

Narod je hajduke i njima bliske uskoke posebno cijenio i pomagao jer su oni kažnjavali i pljačkali njihove tlačitelje, silnike i moćnike, pomagali sirotinju, s njom surađivali i često dijelili posljednji komadić hrane ili odjeće. O hajducima i njihovim harambašama pričale su se priče, slagale pjesme i pjevale uz gusle i slavili se kao socijalni zaštitnici, osvetnici, djelitelji pravde, lukavi i velikodušni ratnici koji zapravo simboliziraju i personificiraju nepobjedivost naroda. Zato su hajduci uživali povjerenje, zaštitu, primali obavještenja, hranu, odjeću, dobivali konake i jatake u svakom selu gdje su često boravili besplatno i između akcija liječili rane ili zimovali.

---

[7] Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji žezdesetih godina XIX vijeka, Zbornik Historijskog instituta JAZU, 5, Zagreb 1964, 387—438. i u knjizi: Hrvatsko-ugarska nagodba 1868, 14—31.

[8] Seljačke bune i nemiri u središnjoj Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća, Historijski zbornik 1980—1981, Zagreb 1982, 13—50.

[9] Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850—1860) Zagreb 1985, 521.

Mnogi harambaše uživali su glas narodnih junaka, pogotovo oni koji nisu pljačkali iz gramzljivosti nego više iz osvete i bili svojevrsni izvršitelji narodnog javnog mnijenja koje je mnoge silnike i tlačitelje proklelo i osudilo. Takvi su često s narodom dijelili ugrabljeno, a zatim zapjevali u kolu kao nakon neke pobjede. Poznato je da su mnogi hajdučki vođe osim jataka imali i svoje »ljubovce« u selima, pa su pojedinci kod njih imali skrovište u kojima su poneki i uhvaćeni (npr. Udmanić).

Strah od hajdučke osvete, pljačke ili paljevine kuće i gospodarskih zgrada, uz već spomenuti tradicijski, emotivni odnos pučanstva prema njima, onemogućavali su efikasnu borbu protiv hajduka. Usprkos brojnim četama pandura, (tzv. četnika), oružnika, krajišnika koji su krstarili šumama i postavljali zasjede, neke družine su djelovale godinama uspješno jer su imale ne samo solidarsnost stanovništva, nego i obavještenja o namjerama progonitelja, osigurana skrovišta i mogućnost prebacivanja u druga područja. Zato se hajdučija razvija uglavnom u pograničnim predjelima, npr. u Slavoniji gdje se moglo lako prijeći u Bosnu i Mađarsku; u Lici i uopće u Krajini, Srijemu, Banatu, Bačkoj i Dalmaciji.

Hajdučija je povezana s razdobljima ratova, ustanaka, nesigurnosti, dakle s krizama, anarhijama, nerodnim godinama, pojavama gladi, stočnim i ljudskim epidemijama kad su se odmetali u šume ne samo pojedinci nego i veće skupine, pojedine obitelji, kućne zadruge pa i čitava sela. Dakle, uzroci su joj bili slični seljačkim bunama i ustancima, pa i počecima nekih narodnih pokreta i oslobodilačkih ratova.[10] Masovna hajdučija izazivala je izvanredno stanje, posebne mjere i bila svojevrsna gerila koja se mogla održavati na terenima gdje je bilo dosta šuma, planina, močvara, tamo gdje su ceste prelazile gorske prijevoje ili klance.

Teško je ocijeniti što je bila hajdučija kao oblik borbe za socijalnu pravdu ili pak političko odmetništvo koje često ima svoj program i neku etiku, iako osvetničku i anarhističku. Gdje je bila granica takve hajdučije od lupeštva, razbojstva, grabeža kojem je jedini cilj bio otimanje tuđeg dobra. Naime, često je sve to isprepleteno i povezano uzročno-posljedičnim vezama. Narodni je pjevač dobro opisao »ra(d) šta Novak ode u hajduke« ali ne i kako je hajdukovao. Često su u hajduke odlazili pošteni ljudi koje je na to natjerala nepravda, nezakonitost, nasilje, političke prilike, a veće skupine seljaka su se odmetale zbog neimaštine, gladi, siromaštva. Njima su se često pridruživali neradnici, kriminalci, asocijalne ličnosti, avanturisti i uopće deklasirani seljaci, lumpenproletarijat.

Nas ovdje zanima »hajdučija kao oblik klasnog ogorčenja i otpora sela«, tj. prije svega »bunt bezemljaša i seljačke sirotinje«[11] koji se javlja nakon ukidanja kmetskih odnosa 1848/49 dakle u prijelaznom razdoblju od feudalnog prema građanskom društvu, posebice u prva dva desetljeća, tj. od 1848. do 1868. godine.

---

[10] Većina ustanaka naših naroda u 19. st. bili su svojevrsna hajdučija po načinu borbe, ili su hajduci u njima imali značajnu ulogu, počevši od srpskih, hercegovačkih i bosanskih ustanaka i buna.

[11] Krestić, Seljački nemiri, n. dj., 431.

2. UZROCI NEZADOVOLJSTVA NA SELU

Iako su 1848. ukinuti feudalni odnosi i bivši kmetovi postali slobodni seljaci, oni nisu dobili u vlasništvo svu zemlju koju su obrađivali, niti su bili oslobođeni svih davanja. Dodijeljena im je samo urbarska ili selišna zemlja (njive i potkućnice) ali ne i neurbarska ili izvanselišna zemlja (šume, vinogradi, pašnjaci) na koju i dalje moraju davati desetinu, gornicu, težake, podvoz ili zakup.

Zapravo, kmetovi nisu dobili selišnu zemlju nego su je morali otkupiti u dugom procesu zemljišnog rasterećenja.[12] Država je novcem i obveznicama isplatila bivše feudalne gospodare, a seljaci su to vraćali prilikom plaćanja redovitog poreza u idućih nekoliko desetljeća. Tako se zemljišno rasterećenje seljaka pretvorilo u dugoročno porezno opterećenje.

Izvanselišna zemlja je izuzeta i prepuštena slobodnoj razmjeni između seljaka i vlasnika, uglavnom vlastele i crkve. Sve dok seljak nije otkupio i otplatio vinograde, šume i pašnjake morao je na njih plaćati stare daće kao i u doba feudalizma. Budući da je u to vrijeme bilo vino na cijeni, kao i hrastovina, nastojala su vlastelinstva zadržati u svom vlasništvu šume i vinograde. Išli su im u prilog carski patenti iz 1853. i 1857. godine prema kojima su mogli na razne načine zadržati bolje njive, vinograde ili šume. Seljaci su bili obično prikraćeni odlukama sudova i postupcima vlasti, pa se zbog toga povela teška i uporna borba za šumu i pašu koja je trajala sve do sredine 20. stoljeća.[13]

Poseban problem uz rasterećenje bili su sve veći porezi koje je nametnula austrijska birokratska uprava još u doba neoapsolutizma,[14] a razradila ugarska državna vlast nakon hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. S obzirom da je u doba apsolutizma donekle zapostavljena naplata poreza, pojačana je u doba provizorija 60. godina. Uz nju su uvedene brojne nove, dotad nepoznate takse, sudske i gruntovničke pristojbe koje su znatno opteretile selo. Novca nije bilo jer se prirod teško prodavao, a bilo je i nekoliko nerodnih godina, pa su zaredale ovrhe za porez i prodaja stoke i zemlje u bescijenje. Često je pri tome interveniralo oružništvo i vojska, pa je bilo izgreda, sukoba i seljačkih nemira, odnosno buna.[15]

Primitivan, ekstenzivan način obrade zemlje i gajenja stoke, zadržavanje tropoljnog sustava u obradi, pomanjkanje kredita u poljoprivredi i proces raspadanja kućnih zadruga doveli su do osiromašenja i proletarizacije hrvatskog sela koje pada dobrim dijelom na prosjački štap, a nije bilo mogućnosti zarade u gradovima koji se sporo gospodarski razvijaju. Porastao je broj nadničara, bezemljaša, seoske sirotinje iz koje se najčešće regrutiraju prijestupnici, lopovi, odmetnici i hajduci.

Poseban problem bile su stočne zaraze i nerodne godine koje su dovodile sela i čitave predjele do ruba očaja, gladi i rezignacije. V. Krestić je u spomenutom radu zapazio povezanost seljačkih nemira, razbojstva i hajdu-

---

[12] Usp. o tome Š. Popović, Problemi i metode istraživanja strukture seljačkog i vlastelinskog posjeda u vrijeme likvidacije feudalnih odnosa, Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, sv. 12, 25—126.

[13] V. knjigu B. Stojsavljevića, Šuma i paša u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848, Zagreb 1961, 313.

[14] M. Gross, n. dj.

[15] Usp. o tome radove navedene pod bilješkama 7 i 8.

čije s nerodnim godinama.[16] Budući da su takve bile 1861. i 1862. te zatim 1865. i 1866. godina, pojavila su se i dva plimna vala socijalnog bunta na selima, tj. početkom i u drugoj polovici 60. godina. Uz to je 1866. izbio u rat s Pruskom u kome je Hrvatska, osobito pak Krajina, dala svoj »danak u krvi«. Novinski izvještaji svjedoče o tim teškim vremenima: ...»svuda zlo i naopako, a kod nas još veća bieda i nevolja. Sad nas tuče led, sad furi mraz, tude tišti porez, tamo opet rat [...] a od nikud pomoći ni polakšice...«[17]

O općoj nesigurnosti, pojavi razbojstva, pljačke i hajdučije piše očevidac Dragoljub Kušlan, hrvatski političar i publicist: »Kradnje su postale nješto svagdanjeg, i u našoj jadnoj i osiromašenoj domovini niesi dan danas siguran tvoga imutka, da ni života samog, jer se kradnje u nas ćeraju u veliko i u razgranjenom ortačtvu, te su većim dielom spojene s provalom i kradljivci su obično oružani, tako da okradeni braneći se od kradljivacah, često glavu u torbi nosi. Dok se prije koja tuka ukrala, sad se kradu konji, goveda, kleti[18] se obijaju i čitavi lagvi vina postaju plienom zločinacah. Uz kradnje zarediše liepo i palež, ubojstva i težke tjelesne ozlede, i ako tako uztraje, bez da se tomu krepko na put stane, imat ćemo za koju godinu i razbojnikah i pustahijah, od kojih se braniti nećemo moći.«[19]

Temeljni uzrok pojačane hajdučije 60. godina 19. stoljeća su nerodica, bijeda, glad, dakle socijalno-ekonomski razlozi. Zbog toga gotovo istodobno stižu izvještaji o općinama i kotarevima koji gladuju i prijave oružničkih postaja o pojavama krađe pljačke i »pustahijah«, tj. hajduka. Nakon nerodne 1861. pišu u početku 1862. pojedini kotarevi i županije zemaljskoj vladi o slaboj ljetini koja može uskoro izazvati glad. Iz riječke županije javljaju da 36 općina ima loše usjeve, 34 općine loše okopavine i 12 općina slabe sjenokoše.[20] Nakon sličnih obavijesti iz zagrebačke županije ban Josip Šokčević i Namjesničko vijeće (tj. hrvatska zemaljska vlada) mole pozajmice iz bečke državne blagajne.[21]

Istodobno je Šokčević obavijestio hrvatsku o Dvorsku kancelariju u Beču, kojoj je na čelu bio Ivan Mažuranić, da je iz zemaljske zaklade dao 4 tisuće forinti »za stradajuće od gladi žitelje«.[22] Također je i ministarstvo financija iz Beča javilo da će pomoći novčano zagrebačkoj i riječkoj županiji da ublaže posljedice gladi.[23] Uskoro je za ugrožene kotareve: Delnice, Vrbovsko, Vinodol, Grobnik, Čabar, Rijeka, Severin (na Kupi), Ozalj, Krašić, Jastrebarsko i Bistrica (Marija) i dvor iz Beča uputio pomoć od 10 tisuća guldena.[24] Namjesničko vijeće je obavijestilo hrvatsku Dvorsku kancelariju u Beču da će zbog »pomanjkanja sredstavah za življenje« obustaviti porezne ovrhe protiv kućnih gospodara (starješina kućnih zadruga, D. P.) koji ne mogu isplatiti zaostatake.[25]

---

[16] Krestić, n. dj., 430.
[17] »Pozor« 173 od 14. 6. 1866.
[18] Klijeti (kleti), vinogradarske kućice u kojima se u podrumima čuvalo vino.
[19] Prema Krestiću, n. dj., 434.
[20] Arhiv Hrvatske — Hrvatsko-slavonska Dvorska kancelarija u Beču (u daljnjem tekstu AH — DK broj kutije i spisa), kutija XXXII, br. spisa 159, od 15. 1. 1862.
[21] AH — DK, XXXII, siječanj 1862.
[22] Isto, 393 od 5. 2. 1862.
[23] Isto kao bilj. 21.
[24] AH DK, XXXII, 483 od 12. 2. 1862.
[25] Isto, 342 od 25. 2. 1862.

3. *HAJDUČIJA U POČETKU 60. GODINA*

Utvrdili smo da je hajdučija u početku i u drugoj polovini 60. godina bila u porastu, ali treba dodati da od nemira 1848. godine, osobito u apsolutističkom razdoblju, socijalna previranja na selu nisu prestajala. To potvrđuju istraživanja M. Gross koja piše: »Uznemirenost na selu poticao je i kriminal izazvan općom bijedom. Česte su krađe blaga, konja, svinja, zatim pljačke općinskih blagajna »do zadnje krajcare« [...] a pri tom je bilo i ubojstava [...] U Slavoniji se dogodio veći broj razbojstava na cestama. Paljevine kuća, gospodarskih zgrada, sijena u štaglju i klijeti bile su zacijelo osveta u vezi s nepodnošljivim odnosima u toku raspadanja zadruga, no stradali su i općinski načelnici. Razbojnici su često dolazili iz Krajine i Ugarske, kamo su, nakon zlodjela, mogli pobjeći. Posebno u Slavoniji postojale su razbojničke bande s jatacima koje je dio seljaka smatrao junacima.[26] Nagrade za hvatanje razbojnika nisu mnogo koristile. Na opetovane žalbe oblasti uveden je god. 1855. prijeki sud u Požeškoj i Osječkoj županiji iako su troškovi bili znatni. Osude prijekog suda, koji je, u slučaju dokazane krivnje, redovno izricao kaznu vješanjem, objavljivane su u tisku.«[27]

U Slavoniji, posebice u požeškoj županiji vladala je 50. godina »opća nesigurnost poradi hajdučkih četa i razbojnika«. Na glasu je bila četa harambaše Maksima Bojanića, kojega nazivaju »posljednjim slavonskim hajdukom«.[28] Četovao je punih 11 godina (1851—1862) i bio »strah i trepet bogatoj vlasteli, župnicima i drugim moguénicima od Psunja do Krndije«.[29] Bojanić je otišao u hajduke da izbjegne vojničku obvezu. J. Kempf piše da nije bio krvolok, pa da je i dvojicu svojih hajduka ubio zbog »okrutnih nedjela«.[30]

Pojava hajdučije i razbojništva bilo je u to doba i izvan Slavonije. O tome pišu ondašnje novine, npr. u Zagreb je ljeti 1850. doveden pod stražom »poznati Martin Terputec« za koga se kaže da je »više godinah po Hervatskoj harao i plienio i mnoge ljude poubijao«. Iako je na njegovu glavu bila raspisana znatna nagrada, uhvatili su ga tek nakon nekoliko godina u Tu-

---

[26] M. Gross, Počeci... n. dj., 203. Nije narod sve hajduke smatrao junacima, nego samo one koji nisu bili obični razbojnici, pljačkaši i ubojice. Autorica, za razliku od Krestića, govori isključivo o »razbojničkim bandama«, kako su u službenim izvještajima nazivani svi prijestupnici bez obzira na način njihova četovanja i na uzroke njihova otpora i osvete vlastima i bogatašima.

[27] Isto, 203. Presude su donošene na temelju odredaba prijekog suda iz 1855. godine.

[28] I danas u narodu požeškog kraja postoje priče o hajduku Maksimu na kojega sjeća i ime Maksimove špilje na Jankovcu u kojoj se skrivao od potjera, a možda i vrh Maksimov hrast u Požeškoj gori (616 m) Mihovil Pavlinović koji je 1864. putovao po Slavoniji sa Strossmayerom i objavio knjigu putopisa »Puti« (Zadar 1888), piše na str. 49 slijedeće: »Maksim Bojanić iz Mrtovlaja, polja Požeškoga, hajdukovao od 1850. do 1862. Bijaše strašilo spahijam, ponos šijakom [seljaci oko Požege-katolici, D. P.] za koje je višekrat i porez podmirivao. Zaludu četnici, zaludu cijeli vojnički puk spremao se na razbojnika: svaka seljačka kolibica bila Maksimu sbjeg.«

[29] J. Kempf, Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. kr. grada Požege i Požeške županije, Požega 1910, 305.

[30] Isto, 305. S njim su hajdukovali pored ostalih i Vaso Draganić, Joka Jagetić, Mato Petrović i Marin Petrović. Prvu dvojicu Bojanić je ranio a zatim i ubio. Bilo je to 1856. kad je za hvatanje Maksimove čete određeno u požeški kraj dva bataljuna redovne vojske, ali bez uspjeha.

ropolju, zajedno s njegovim pomagačem Ivanom Pavlićem, krajišnikom iz ogulinske pukovnije.[31] Njega novinski izvjestitelj ne naziva hajdukom ili pustahijom nego razbojnikom, a to dovoljno govori o njegovu djelovanju.

Slavonija je 60. godina 19. stoljeća bila rijetko naseljena. Sela su bila razbacana, udaljena od glavnih prometnica, okružena gustim, tada još neiskrčenim šumama, osobito u vijencu požeških gora koje su južnim rubom zadirale u Vojnu krajinu, središnjim su pripadale požeškoj a sjevernim dijelom virovitičkoj županiji. Sava i Drava dijelile su je od turske Bosne, odnosno Mađarske kamo su i otkuda su pristizale neke hajdučke čete i progonjeni pojedinci. Hajduci su boravili uglavnom u gorama, poput Fruške, Požeške, Moslavačke i Bilogore, a glavno središte je bilo najvišim i najvećim: Psunju, Papuku i Krndiji.

Vijesti o pojavi novih hajdučkih družina učestale su od 1861. Stizale su od Fruške gore na istoku sve do Gorskog Kotara, nadomak Rijeci. Najugroženije su bile ceste od Zagreba prema Osijeku preko Bilogore i Virovitice, te preko Kutine, Požege i Našica kao i Lujzijana od Karlovca do Rijeke, odnosno cesta do Bakra i Kraljevice.[32] U početku 1862. pišu iz virovitičke županije da je »glasoviti razbojnik Patko sa znamenitom družbom, podobro naoružanih iz Ugarske u Slavoniju prodro« i da četuje oko Našica. Zbog toga veliki župan virovitički moli hitno vojničku pomoć iz gradiške krajiške pukovnije, povećanje plaća »županijskim četnicima«,[33], raspisivanje velikih nagrada za prijavu i hvatanje hajduka i uvođenje izvanrednog stanja u virovitičkoj županiji.[34]

Doista, uvođenje izvanrednih mjera i nagrada dalo je prve zapažanje rezultate u borbi protiv hajdučije. Nakon raspisane nagrade od tisuću forinti za Maksima Bojanića, Tošu Markovića, Đoku Ratkovića Joku Jagodića i dr. većina od njih je uhvaćena, a za Marina Petrovića povećana je ucjena na 2 tisuće forinti.[35] Bojanića je u svojoj zadružnoj kući u selu Milivojevcima podno Papuka u proljeće 1862. ubio vlastelinski lugar I. Kukić koji je bio u službi Josipa Jankovića.[36] U jesen iste godine je četovođa brodske krajiške pukovnije Vinko Pejičić uhvatio hajduka Banu Popovića,[37] a u veljači 1863. je povjerenik sigurnosti Kovačević uhvatio Matu Petrovića i dobio obećanih 2 tisuće forinti.[38] Kad je u jesen 1863. u selu Jakšićima ubijen i posljednji član Petrovićeve družine Marko Marijančević, opisao je taj događaj »Slavonac« što ga je iste godine pokrenuo u Požegi Miroslav Kraljević«: Hvala Bogu, sada je ova županija očišćena od tih lupeža. To imamo zahvaliti vrlim naredbam županije, zatim revnom nastojanju županijskih časnika. Nema tri godine da je municipij oživotvoren, a u to vrijeme nestade četovođe Maksima i njegovih opasnih drugova i to s jednom silom od 12 čet-

[31] »Narodne novine« 56 od 8. 3. 1850.
[32] AH DK, XXII, 2635 od 17. 10. 1861.
[33] Isto, III, 1855, od 9. 6. 1862.
[34] Isto, XXXIII, 674 od 25. 2. 1862.
[35] Isto.
[36] J. Kempf, Požega... 304. Bojanić je pružio otpor i ranio dva županijska četnika i jankovačkog lugara V. Puškarića. Očito je da je to bio sukob lugara i hajduka koji su se često sretali u papučkim šumama.
[37] AH — DK, LVIII, 4306 od 29. 11. 1862. Zapravo tada je Ministarstvo rata odobrilo isplatu od 500 forinti, a spomenuti Bane ili Pane Popović uhvaćen je još prije sedam godina (v. bilj. 45).
[38] AH — DK, LXXIII, 656 od 14. 2. 1863.

nika, gdjeno pod prvašnjom vladom haraše ti zlikovci 10 godina. Na uništenje njihovo silni se novac izdade, mnoge nedužne oružnike poubijaše, a cijeli bataljuni su za njima u potjeru išli, nu ne mogoše uspjeti.«[39]

Nagrade za uhvaćene hajduke isplaćivalo je ministarstvo rata u Beču, koje je kao i vlada, bilo zainteresirano da se iskorijeni hajdučija. Potkraj 1862, kad je dvorski kancelar I. Mažuranić obavijestio ministarski savjet o nepovoljnom stanju javne sigurnosti u Hrvatskoj, na sazvanu sjednicu došao je i car Franjo Josip I. osobno i zahtijevao što oštrije mjere i uvođenje prijekog suda. Dogovorili su da će se sastati hrvatski u ugarski kancelari i uskladiti akcije oko gonjenja hajduka uzduž Drave koju su često zbog nekoordiniranosti akcija prelazili i mađarski i slavonski hajduci.[40]

Kad su u početku 1863. pohvatani i rastjerani slavonski hajduci, pojavili su se oko Pakraca i Kutine u požeškoj županiji bosanski doseljenici koji su se odmetnuli u šume, a bilo je i onih koji su prešli Savu i nastavili četovati na hrvatskoj strani kao npr. Jovo Zlojutro i neki Balaban.[41] Od doseljenih Bosanaca ustrojena je družina Sime Todorovića koja je operirala oko Pakraca, ali su uskoro trojica uhvaćeni i potkraj ožujka 1863. Todorović je u Požegi obješen, a Vujo Vuković i Petar Milanović osuđeni na 10 godina robije.[42] Nakon toga pisao je ban Šokčević u Beč i ustvrdio kako je narod bosanske prebjege u Slavoniji lijepo primio, ali su se oni usprkos tome »veoma herdjavo vladali« i stoga bili uhvaćeni i suđeni.[43]

I na sjevernim obroncima Papuka i Krndije pojavljivali su se hajduci, osobito oko Voćina, Podravske Slatine, Orahovice pa sve do Našica. Nakon što su u Feričancima orobili židovskog trgovca Heima i ubili bilježnika Koharovića pokušali su pobjeći preko Drave u Mađarsku. Tu ih je u zasjedi dočekala četa majora Radolića, ubila harambašu i dvojicu hajduka ranila.[44]

U hvatanju hajduka, napose onda kad je njihov broj porastao, sudjelovali su krajišnici iz novogradiške i brodske pukovnije koje je slao ban Šokčević kao bivši krajiški zapovjednik. Često se nađu podaci o krajišnicima koji su uhvatili nekog hajduka i nakon toga godinama čekali obećanu nagradu. Npr. 1863. mole brodski graničari nagradu za hajduka Popovića koji je uhvaćen još 1856. godine.[45] Kad je molba došla do bana Šokčevića, on je predmet riješio i predložio krajišnike za posebno odlikovanje.[46]

Hajdučke družine bile su sastavljene uglavnom od seljaka iz podgorskih sela podno Papuka i Psunja kao i od bosanskih prebjega. Bili su to mladi

---

[39] »Slavonac« 1, 1863, 400. i J. Kempf, Požega... 304. Autor ističe kako u doba apsolutizma nije bilo moguće uništiti hajduke, a otkad je vraćen ustav i uvedena municipalna samouprava, županija je uspjela uz pomoć stanovništva uništiti najveće hajdučke skupine.

[40] V. Krestić, n. dj., 435. Car je predlagao da se provedu i u Hrvatskoj oštre mjere protiv hajduka i njihovih jataka kao u Mađarskoj gdje je samo u peštanskom kotaru tada smaknuto 156 hajduka.

[41] AH — DK, LXVII, 1230, 1863. i Isto, LXXXIV, 2115 od 11. 6. 1863. Balaban je sa svojim zemljacima, Bosancima, djelovao u kutinskom kotaru. Toliko se osmjelio da je napadao i danju. Zbog toga je uprava požeške županije zamolila jednu satniju posebne lovačke jedinice za hvatanje hajduka po šumama Posavine i Moslavine.

[42] J. Kempf, Požega, n. dj., 304. Prema »Slavoncu« 1863, I, 80 i 144.

[43] AH — DK, LXXXIV, 2115 od 11. 6. 1863. Jedan je hajduk obješen, a dvojica su suđeni na 10 godina teške tamnice.

[44] Isto.

[45] DK — DK, LXIX, 347 od 13. 6. 1863. Molbu je uputio satnik Stanković.

[46] Isto.

ljudi od 20 do 30 godina. Stariji su bili uglavnom harambaše poput Maksima Bojanića, Toše Markovića i drugih.[47] Njihove žrtve bili su pretežno trgovci, gostioničari i svećenici obiju vjera. Ne može se prihvatiti tvrdnja da su pljačkali pretežno židovske obitelji[48] jer njima nije bio važna vjerska ili pak nacionalna pripadnost. Većina trgovaca i gostioničara u Slavoniji bili su uglavnom Židovi i nešto manje Srbi. Isto tako je većina hajduka bila, makar sudeći po imenima, pravoslavne vjeroispovijesti, njihove najčešće žrtve su bili pravoslavni parosi.[49] Treba dodati da je to bilo i zbog toga što je većina sela podno Papuka i Psunja bila naseljena Srbima, a odatle su se regrutirali hajduci, pa su na tom terenu i djelovali. Iz Bosne su također, iz prekosavskog Potkozarja, dolazili u požeško-pakrački kraj uglavnom Srbi, dok u istočnu Slavoniju sele pretežno Hrvati.[50]

4. NOVI VAL HAJDUČIJE 1866—1867.

a) Slavonija

Nakon nerodne 1865. godine,u doba kad se pripremao i vodio rat između Austrije i Pruske, odnosno Italije, kad je izbilo i nekoliko seljačkih nemira i buna (Podgrađe kraj Bistrice 1866, Vrbovec i Šišljavić 1867) osjetio se i novi porast svih vrsta krivičnih prekršaja i krađa, pa naravno i hajdučije.

Pojavile su se nove hajdučke družine od kojih je bila najpoznatija ona Joce Udmanića u središnjoj Hrvatskoj, Tome Čuturića u Slavoniji, te Đorđa Popovića, Petra Ličanina, brojnih skupina bosanskih prebjega i drugih. Dakle, u središtu su i opet Slavonija, Moslavina, Lika i Banija, ali se njihovo četovanje sve više približava Križevcima, Varaždinu pa i Zagrebu.

U početku 1866. piše neki M. B. iz požeške županije članak »Bieda i nevolja«[51] u kome ističe: »U ime silne biede i nevolje, što taru kukavni narod u ovih krajevih, mora jadanjoš da pati i strada životom i imutkom s okrutnih razbojnikah, kojim kanda se baš nikako nemože da satre već jedared trag u ovoj županiji. Koliko se potrošilo novacah i vojske da se satre Maksim Bojanić kojeg je narod u pjesmi opjevao, a već se pojavilo pet-šest dru-

---

[47] Isto, XII, 856, 3. 5. 1861. T. Marković je osuđen na smrt vješanjem. Star je bio 37 godina, neoženjen, seljak iz sela Ožegovca kraj Pakraca. Od 1858. četovao je zajedno s nešto mlađim M. Bojanićem. Požeški podžupan je izvijestio da je M. Bojanić bio dobro naoružan. Nosio je: dvocjevku pušku, jedan štuc (podrezanu pušku), kuburu, handžar za pojasom i 1 u čizmi (AH — DK, XXV, 3484, 1861).

[48] M. Gross, Počeci moderne Hrvatske, n. dj., 203, bilj. 29 piše: »razmjerno česte su pljačke židovskih obitelji.«

[49] M. Bojanić i M. Petrović su 1861. u Šnjegaviću pod Papukom odnijeli pravoslavnom parohu Gj. Protiću 240 for. crkvenog i 70 for. njegova novca, pušku kuburu i čizme (AH — DK, XXV, 3484, 1861). T. Marković je to uradio parosima A. Milivojeviću u Lisičinama kraj Voćina i A. Mamanoviću u Bolomačama pod Papukom (AH — DK, XII, 856, od 3. 5. 1861).

[50] Hrvatsko pučanstvo živjelo je uglavnom u dolinama i bavilo se pretežno ratarstvom, dok su Srbi obitavali u brdskim selima i živjeli od ekstenzivnog stočarstva, rada u šumama, lova, voćarstva (uzgoj šljive) itd. Kao stočari i gorštaci bili su vičniji nošenju oružja, četovanju, lovu i sl.

[51] »Pozor« 43 od 8. II. 1866.

gih družinah.«[52] Drugi dopis iz Požege svjedoči o oštrim mjerama vlasti protiv hajdučije, ali usprkos tome njihov broj raste: »Razbojstva u našoj županiji vladaju neprestano i strahovito — ma i prieki sud vršio po običaju svojem strogo svoju dužnost, da u tjednu tri do četiri razbojnika prebaci na onaj sviet, jer se već sliedeće nedjelje pojave novi.«[53]

To je bilo vrijeme četovanja Tome Kovačevića Čuturića za koga tvrde da se ističe »užasnom drzovitošću« i da je u kratko vrijeme mnogo »groznih zločinstava počinio« pa je zbog toga bio »pravom grozom i užasom pučanstva u ovih krajevih«.[54] On je bio pravi razbojnik koji nije, poput Bojanića i Udmanića, birao svoje žrtve samo među bogatijima. Spominju se nasilja, paljevine, robljenja, razbojstva i drugo.[55] Posljednji čin je bila pljačka mlinara Klaića (kraj Pakraca) na staru godinu 1866. kad je njih deset sudjelovalo u akciji u kojoj su opljačkali i brojne imućne goste koji su kod mlinara bili u lovu. Uskoro su ga ubili županijski četnici zaduženi za progon hajduka, a njegova druga Vasu Ružića su ranili i uhvatili.[56] Izvještači kažu da su Čuturić i drugovi mučili svoje žrtve usijanim željezom sve dok nisu otkrili sakrivene novce.[57]

Nakon što je Papuk očišćen od čete Tome Kovačevića[58] nastavljena je hajka na druge hajduke, osobito na Petra Ličanina i Jocu Udmanića. Oni su se skrivali čas u jednoj, čas u drugoj županiji ili u Vojnoj krajini, a nepovezanost akcija vlasti im je samo koristila. U lipnju 1866. počele su stoga kombinirane akcije na četu Joce Udmanića oko Kutine (koja je tada pripadala požeškoj županiji) i nastavile se sve do početka 1867. o čemu ćemo govoriti u daljnjem tekstu.

Kad je pritisak hajduka prešao snagu pojedinih županija, intenzivno se u progon uključilo i Namjesničko vijeće iz Zagreba koje »poradi herdjavog stanja javne sigurnosti« šalje u požešku županiji jednu četu vojnika.[59] Ognjeslav Utješinović kao visoki činovnik hrvatske Dvorske kancelarije iz Beča odobrava da se ta četa ostavi tamo kao posada i da se za nju ne plaćaju posebni troškovi.[60] Bila je to privremena mjera koja će potrajati samo dok postoji izrazita hajdučka opasnost.[61] Međutim, Namjesničko vijeće hitno zahtijeva još jednu četu u Slavoniju jer je u »tamošnjem području po razbojnici tako uzdermana«[62] opća sigurnost i da im redovna sredstva više nisu

[52] Isto.
[53] »Domobran« 11 od 16. 1. 1866.
[54] »Pozor« 43 od 8. 1. 1866.
[55] Isto.
[56] »Domobran« 11 od 16. 1. 1866.
[57] Isto.
[58] Toma Kovačević Čuturić je četovao u sjevernim dijelovima Požeške kotline, osobito oko Velike. Dugo je prkosio i prijetio veličkom kotarskom sucu Josipu Matijeviću koji ga je zahvaljujući hrabrosti i snalažljivosti dočekao i ubio. Čuturić je prijetio paljevinom svima »imućnijim seljacima« i »bogatijim gospodarima«, posebice u selu Eminovcima kraj Požege (»Pozor« 43—1866).
[59] AH — DK, CLXXXIX, br. 3784—1866.
[60] Isto. Poseban problem bilo je financiranje protuhajdučkih odreda i to upravo u ratnoj 1866. godini.
[61] Isto, br. 4063 od 18. 10. 1866. Utješinović izričito navodi da četa služi samo za »pogon razbojnikah«.
[62] Isto, br. 378 od 29. rujna 1866. Jedinice su trebale ostati u Kutini, Pakracu, Daruvaru gdje je postojala najveća opasnost od hajduka, jer je tu djelovala i četa Joce Udmanića.

dovoljna za postizanje bilo kakvog uspjeha. Molili su da i po kotarevima ostave posebne posade za progon hajduka jer redarstvo i oružništvo više nije s njima moglo izlaziti na kraj.

U toku 1866. stižu brojne vijesti o hajkama na hajduke, ali većih rezultata uglavnom nije bilo. Samo su u selu Ugarcima kraj Požege ubijena tri hajduka, vjerojatno od ličkih doseljenika (Dane Ševalo, te neki Došen i Janjatović).[63]

b) Lika, Banija — bosanski hajduci

Osim slavonskih, moslavačko-bilogorskih gora hajdučija se tih godina širila i u Lici koja se tada nalazila u sastavu Vojne krajine, a bila je i granično područje prema turskoj Bosni, civilnoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Osim tog pograničnog položaja hajducima su išle na ruku i brojne planine[64] kojima je Lika okružena (Velebit, Velika i Mala Kapela, Plješivica). Često su lički hajduci u bijegu od progona uskakali u Bosnu i Dalmaciju, ali su mnogi bili i na sezonskim radovima u Slavoniji i Moslavini i tu hajdukovali. Gotovo da i nije bilo veće hajdučke družine u Slavoniji ili Moslavini u kojoj nije bilo ličkih hajduka (npr. Petar Ličanin, braća Uzelci i Štimac u četi Joce Udmanića, pa spomenuti Došen, Janjatović, Slijepčević i dr.).

U Lici je postojala duga hajdučka tradicija koju najbolje ilustrira uzrečica:

»Ni gora bez vuka,
Ni Lika bez hajduka.«[65]

U narodnoj predaji, epskoj pjesmi, hajdučkom kićenom oblačenju i držanju,[66] u posebnoj etici hajdučkih družina sačuvalo se u Lici mnogo toga iz starijih, idiličnih i romantičnih vremena kad su hajduci bili i zaštitnici naroda, borci protiv turskih upada i nasilja, osvetnici koji su često prelazili na »tursku« stranu i vraćali milo za drago.

Uzroci odmetanja, ili kako Ličani kažu, odvrgavanja u hajduke, nešto su drukčiji nego u Slavoniji, Moslavini ili Srijemu. S obzirom na strogu vojnu upravu u Krajini, koja je i za najmanju krivicu izricala najčešću i najuvredljiviju kaznu puta »kroz šibe«, tj. batinjanje ljeskovačom, najveći broj »bježanja u hajduke« bio je uzrokovan mogućom kaznom batinjanja. Drugi razlog je bio izbjegavanje vojničke službe u dalekim zemljama, osobito u doba ratova koje je Austrija vodila u Evropi, a treći je bila socijalna bijeda i neimaština, pa zbog toga česti sukobi s organima vlasti, ubojstva, krađe i slično.

Dobri poznavatelji ličkih hajdučkih prilika tvrde da su i tu hajduci otimali uglavnom bogatijima: »Ne bi mnogo otimali, ali je narod bio siromašan, pa ako je i malo, bilo mu je teško. Hajduci su obično navaljivali na

---

[63] »Pozor« 5 od 7. 1. 1867.

[64] U ličkim planinama bili su brojni pastirski stanovi (katuni) u kojima su od ranog proljeća do kasne jeseni boravili stočari i blago koji su hajducima pružali ne samo siguran boravak nego i »pecivo«, tj. janjad, odojke i dr. Osim toga postojale su i brojne pećine kao privremena skrovišta.

[65] V. V. Vuletić, Posljednji hajduci u Lici i u drugim nekim našim krajevima, Brastvo XVIII, Beograd 1924, 146.

[66] Isto, 147. Hajduci, posebice harambaše oponašali su i u to doba tradiciju kićenog odijevanja s vezenim košuljama i ječermama, kabanicama, srebrenim dugmadima, okovanim pojasima i oružjem i kapom od srme.

imućnije ljude, kamatnike[67] i trgovce, te ucijenjivali nekoga za robu, nekoga za novce, nekoga za dobro oružje,[68] nekoga za 'srebrna puca'«.[69] Napadali su na »putovima i klancima, dočekivali su trgovce, pa bi im otimali novce«. ce«. Nastojali su uhvatiti i povesti sobom za ucjenu nekoga bogatijeg čovjeka, člana imućnije kućne zadruge ili pak kakvog bega s bosanske strane.[70]

Od ličkih hajduka iz 18. i 19. st. često se spominje Stanko Vječivica koji je bio »dobar hajduk« i zato je uz pomoć naroda dugo hajdukovao.[71] Slična predaja postoji o harambaši Jovici Šašiću i još nekima. Godine 1848. je zbog bijega od vojske i rata u Italiji porastao i broj hajduka u Lici. Tada je počeo četovati i čuveni Luka Labus koji je uspio punih 14 godina ostati na čelu čete i na životu, što je za hajduka bila prava rijetkost. On je snabdijevao svoje družine raspodijelio po kućnim zadrugama i boravkom u raznim krajevima, naposе onim bogatijima. Seljaci su morali redom slati njegovim hajducima hranu, i odjeću. Mijenjao je prema potrebi mjesto četovanja i povremeno prelazio u Dalmaciju i Bosnu gdje je 1862. sasvim slučajno i poginuo.[72]

Labusa je na čelu čete naslijedio njegov hajduk Škundrić i vodio je do 1865. U hajduke je pobjegao kao mladić »zbog soldačije«, tj. da izbjegne služenje u krajiškoj vojsci u Italiji 1848. Četovao je punih 18 godina, a tad se na nagovor ličkog krajiškog pukovnika Šimića vratio, prihvatio amnestiju i vodio tzv. kolonu protuhajdučke potjere.[73] Iza njega ostalo je još samo trojica hajduka u Lici (Došen, Đukić i Jelovac) koji su surađivali s dalmatinskim hajducima i »činili velikih neprilika« vlastima. U to doba je harambaša bio neki Simo Kovačević, ali ga je 1866. ubio spomenuti Đukić prilikom podjele plijena.[74] Nakon njega spominje se kao vođa Tomić (Toma) Kovačević, hajduci Travica, Dalmatinci Dragičević i Dragišić.[75] Oni su 1870. izveli napad na poštansku kočiju kod Udbine, a 1871. su uhvaćeni Dragičević i Toma Kovačević s harambašom Modrićem u Velebitu poviše Lovinca i osuđeni od prijekog suda na smrt.[76]

---

[67] Kamatnici su zelenaši, lihvari koji su davali novac na kamate.

[68] Vuletić opisuje naoružavanje hajduka: »Za pâs turi po dvije male puške, žutim isječenim jabukama navezene srebrom, a i dugački nož »bikan« [...] Hajduk uprti po lijepu šarenu torbu, a o rame džeferdar (pušku, D. P.) [...] a preko ramena prebaci laganu kabanicu« (148).

[69] Dugmad na hajdučkoj odori bila je od srebra ili pozlaćena.

[70] I na bosanskoj strani lički su hajduci imali svoje jatake kamo su odlazili i zimovali. U strahu od ličke zime i debelog snijega koji otkriva tragove, često su odlazili na dalmatinski teritorij gdje uglavnom nije bilo snijega.

[71] Vuletić, n. dj., 152 tvrdi da Vječivica »nije činio zla ni otimao, no bi zaiskao na lijepo, što mu treba, osobito hrane«.

[72] Isto, 153—154.

[73] U Lici su potjeru vodili krajišnici koji su se radi opreza kretali u kolonama pa se otud progon nazivao »kolonom«.

[74] »Pozor« 193 od 7. 7. 1866.

[75] »Novi Pozor« 35 od 15. 10. 1867. piše da je nakon pomilovanja harambaše Laze Škundrića ostalo još samo trojica hajduka (Došen, Đukić i Jelovac) koji su se povezali s dalmatinskim hajducima i »čine nam velikih neprilikah«. Koliki je bio strah od hajduka pokazuje i napad satnije vojnika na namjernike koji su trasirali buduću ličku željezničku prugu kraj Gračaca misleći da su hajduci (Isto).

[76] A. Makanec, Pogibija zadnjeg hajduka ličkog T. Kovačevića i družine, »Novosti« 23 od 23. 1. 1927.

Neki autori tvrde na temelju narodne predaje da su hajduci još u to doba bili toliko jaki i smioni da su i danju i noću upadali u Gospić, npr. Luka Labus, Lazo Škondrić i Juriša Bukovac (Bunjevac).[77] Kad su 1870, odnosno 1871. uhvaćeni i ubijeni i posljednji lički hajduci, narodu i vlastima je laknulo, ali se često čulo »ostade Lika bez hajduka«.[78] Međutim, 1918. u doba prevratnih vremena pojavili su se opet hajduci i zeleni kader, pa su tek 1927. ponovno istrijebljeni kad je u Bihaću devetorica ličkih hajduka osuđena na smrt.[79]

Ako bismo raspravljali o tome da li su lički hajduci bili obični razbojnici ili su četovali s izvjesnom hajdučkom etikom iz prošlih vremena, onda moramo navesti što o tome misle suvremenici, odnosno autori koji su o tome pisali. Prvo je mišljenje da ti »lički hajduci« nisu djelovali u »idealnom značenju te riječi«,[80] a drugo, da su bili »hajduci za nevolju, ali svakako nijesu bili prosti lopovi ili današnji komite,[81] pustahije, gusari i razbojnici, svakako ovo nijesu kao talijanski banditi, koji su harali po čitavoj Italiji«.[82]

Hajduci s Banije i Korduna upadali su u Hrvatsku ali i u Bosnu. Tako je u lipnju 1866. kraj Velike Gorice uhvaćena hajdučica Karolina Novosel koja se skrivala u šumi kraj Peščenice, a došla je amo s Banije.[83] Uhvaćena je obučena u muško odijelo, zatim je za kaznu dobila 75 šiba, a nakon toga odvedena u Petrinju na sud. Novine pišu o romantičnoj vezi hajdučice i harambaše (Hajduk Matutina i hajdučice Karolina) koja mu je bila »ljubeznica«.[84] Uskoro je osuđena na smrt i prilikom izvršenja kazne skupilo se mnoštvo svijeta da vidi na smrtnom času ne samo hajduke nego i jednu hajdučicu[85] poput slične u ličnosti iz knjige »U registraturi« A. Kovačića.

Kraj Petrinje je tada u sukobu s oružnicima razbijena je jedna hajdučka četa od koje su dvojica uhvaćenih hajduka uskoro strijeljani (Paić i Žunec).[86] U početku 1867, upravo u vrijeme Udmanićeve pogibije, u selu Ljeskovcu na Baniji uhvaćeni su poznati hajduci Vaso Rogulja i Mato Kristić.[87] Dopisnik »Pozora« uspoređuje tu dvojicu s Udmanićem i tvrdi da su oni za Banovinu bili ono što je on bio za užu Hrvatsku. Kaže da su kraj između Une i Kupe »užasom i strahom napunili«, pa su bili i gori od Udmanića jer su ljude mučili »po turski«. Uskoro su obojica po presudi prijekog suda smaknuti u Petrinji.[88]

---

[77] M. Đ. Škarić, Naši hajduci, »Jugoslavenski dnevnik«, Subotica, br. 123 od 12. 5. 1931. opisuje kako je Juriša Bukovac, Bunjevac iz Kutereva otišao u hajduke zbog toga što je ubio krajiškog časnika.

[78] Vuletić, n. dj., 147.

[79] »Novosti« 23 od 23. 1. 1927.

[80] M. Đ. Škarić, n. dj., piše također da su se u hajduke odmetali u Vojnoj krajini, poglavito u Lici »većinom zbog krute vojne discipline [...] a i batina...« Hajduke koji su se pojavili nakon 1918. naziva »kokošarima«, tj. običnim kradljivcima.

[81] Za hajduke od kraja 19. i početka 20. st. često se upotrebljavala i riječ komite koja je nastala u Makedoniji za borce Vrhovnog (probugarskog) komiteta.

[82] Vuletić, n. dj., 161.

[83] »Pozor« 184 od 26. 6. 1866. Karolina je bila obučena poput muškarca. Nakon šibanja otpraćena je u Petrinju gdje je »najviše zla počinila«.

[84] Isto, 187 od 30. 6. 1866.

[85] Izvještač piše da se skupila »sila svijeta da vide tu zloglasnu hajdučicu — harambašu«.

[86] Isto.

[87] Isto, 69 od 23. 3. 1867.

[88] Isto, 72 od 27. 3. 1867.

Oko Siska[89] je četovao u početku 1866. i harambaša Petar Ličanin koji je boravio uglavnom u selu Gušću na Savi nizvodno od Siska i otuda kretao u akcije u zagrebačku i požešku županiju, u gradišku i bansku pukovniju na području Vojne krajine. Iz Gušća je pobjegao u Obrež kod Pakraca da izbjegne potjeri. Nešto prije opljačkao je već spomenuti »spahiski« mlin Petra Klaića nedaleko Pakraca,[90] ali mu se Klaić suprotstavio i napao harambašu.[91] U novinama se često mogu naći vijesti kako čitava sela, osobito ona koja su po strani od prometnica, pomažu hajduke hranom, smještajem i obavijestima o kretanju potjera. Iz takvih su sela poneki od jataka povremeno ili stalno odlazili u hajdučiju. Npr. iz sela Klise kraj Pakraca u veljači 1866. osuđena su dvojica seljaka zbog toga što su bili u četi Petra Ličanina i četovali oko Pakraca i Petrinje.[92] Selo Klisa bilo je tada poznato hajdučko sklonište.[93]

Poseban problem su bili bosanski prebjezi koji su zbog teškog položaja, pomanjkanja zemlje i zarade bili često na rubu gladi i očaja, pa su se mnogi od njih, da bi došli do hrane, odlazili u krađe, pljačku i hajdučiju. I u četi Petra Ličanina bilo je nekoliko Bošnjaka koji su sudjelovali i u napadu na pakrački mlin.[94] Potkraj 1866. požeška županija odlučuje da će poslati natrag »sve bosanske uskoke, koji su sami razbojnici, što razbojnički pomagači i zakloni« i zamoliti krajiško zapovjedništvo da im takve više ne šalju u civilnu Hrvatsku.[95] Uskoro se čulo da bosanski prebjezi pljačkaju u okolici Pakraca, npr. u selu Grahovljanima.[96]

Iz okolice Pakraca upućena je Hrvatskom saboru predstavka seljaka protiv bošnjačkih prebjega u kojoj stoji: »Ima tomu više od dvie godine, kako u našoj županiji najveća nesigurnost vlada, razbojničke čete se pomaljaju bezprimjernom drzovitostju i izrabljivaju naše sugrađane jednog za drugim [...] Tako u neprekidnom strahu i trepetu živimo [...] Za najveći uzrok ove nesigurnosti moramo smatrati bosanske bjegunce, kojih mnogi već u svojoj zemlji od razbojstavah i kradje živili jesu...« Sabor je odgovorio da je i za vrijeme neoapsolutizma u Slavoniji bilo oružnika i vojnika koji nisu mogli uhvatiti »glasovitog razbojnika Maksima (Bojanića, D. P.)

[89] Isto, 105 od 22. 3. 1866. Križanje cesta u Žažini nedaleko Siska gdje se odvijaju kraci za Sisak, Petrinju, Zagreb i Pokupsko i danas seljaci nazivaju »rauberfirtl« što na njemačkom znači razbojnička četvrt, jer su tu, prema predaji, hajduci najčešće presretali putnike.

[90] »Pozor« 105 od 22. 3. 1866. Dopisnik kritizira vlasti što odvojeno proganjaju hajduke u banskim i gradiškoj pukovniji, požeškoj, virovitičkoj i križevačkoj županiji, pa zbog nekoordinacije ovi prebjegavaju iz jedne oblasti u drugu.

[91] »Domobran« 11 od 15. 1. 1866. opisuje napad hajduka na isti mlin, ali ne kaže da je to uradila četa Petra Ličanina. Vidi istu vijest i u »Pozoru« 42 od 5. 1. 1866.

[92] »Pozor« 86 od 28. 2. 1866. Na smrt je osuđen seljak Mijo Ivanović iz Prekopakre.

[93] Isto, u članku »Osuda priekog suda« piše: »Stanovnici sela Klise, koji su lupeže često putah ukonačivali, vinom ih i mesom gostili, a nikad ih vlastima neodali, izgovarajuć se, da su se bojali paleža, dokazivali su, da su razbojnici u tom selu uživali sve, što je čovjeku potrebno za život, da su dapače njekim načinom i razbludnost tierali...« Pisac zahtijeva prijeki sud i za jatake, ako se želi konačno na kraj stati hajdučiji.

[94] »Pozor« 42 od 5. 1. 1866.

[95] Isto, 311 od 24. 11. 1866.

[96] Isto, 318 od 2. 12. 1866.

i njegove sudruge« iako je za te svrhe mnogo državnog novca potrošeno.[97] Zatim objašnjavaju da je na stotine Bosanaca, skupa s obiteljima, ušlo u požešku, srijemsku i virovitičku županiju, pa su »neimajući sredstava za uzderžavanje svoje niti za najmljenje gruntovah mnogi od ovih puštjali su se nomadičkom životu, kradji, razbojstvu [...] u Slavoniji neima čete razbojničke u kojoj ne bi bilo više Bosanacah, a slavonske gore i šume [...] pa i sela najbolja pristaništa za takve ljude pružaju«.[98]

I u početku 1867. pišu novine o novim bosanskim hajdučkim družinama, npr. u selu Kerestelovcu kraj Pakraca Bošnjaci su opljačkali krčmara Jakova Singera, Židova, odnijevši mu 350 forinti. Kao izvršitelji spominju se »Bošnjak Vičan«, uz njega »uskok Balaban« i odbjegli krajišnik Brdar.[99]

Pitanje bosanskih prebjega, uglavnom stočara njihovo uklapanje u život slavonskih seljaka-ratara bilo je još godinama prisutno i aktualno. I 1970. pišu novine o novim seobama iz Bosne odakle su u doba unutrašnjih kriza stizale čitave obitelji bježeći »od turskog zuluma«. Budući da im u vojnički organiziranoj Krajini nije bilo opstanka, tražili su utočište u civilnoj Hrvatskoj. »Neki (od njih) zbog bijede idu u zločin i hajdučiju, a županija nema novaca da im pomogne.« Zbog toga se sve češće moli pomoć zemaljske vlade iz Zagreba.[100]

U selu Šnjegaviću na Papuku hajduci su potkraj 1866. opljačkali pravoslavnog paroha. U početku se i taj čin pripisao bosanskim hajdučkim prebjezima,[101] ali se kasnije doznalo da su to uradili domaći ljudi — parohova pastva.[102] Tu činjenicu ističemo zbog toga što to nije bio rijedak slučaj. Pljačke i krađe su se često pripisivale poznatim hajdučkim družinama, a izvodili su ih seljaci koje je na to navela ne samo sklonost prema prekršajima, nego vrlo često bijeda i glad. I u Lici su ponekad »mirni ljudi« uradili ono što se stavljalo na dušu hajducima.[103] Često su se pljačkaši predstavljali imenima poznatih hajduka, npr. Maksima Bojanića ili Joce Udmanića da bi izazvali strah ili da bi zameli trag svome nedjelu. Do istinitih podataka o počiniocima teško se dolazilo i zbog velike mobilnosti hajdučkih četa, pa u pravilu prva vijest o počiniteljima nije u cijelosti ili pojedinostima točna.

Govorili smo već o mađarskim hajducima u Slavoniji 16. godina 19. st. O tome je pisao i V. Krestić i istaknuo da su prelazili preko Drave, ali da je bilo i hajduka iz Bačke i Banata.[104] Bilo je i poljoprivrednih radnika iz

---

[97] AH — Hrvatski sabor, kut. 10, br. 951 iz 1866/67. I u početku 1866, nakon napada na Klaićev mlin slali su Pakračani predstavku županijskoj skupštini u Požegi i u njoj ustvrdili: »Moramo kao osobit uzrok neprestanih kradjah i rajbojničtva smatrati bosanske bjegunce, koji zloporabe gostoljubivost naše okolice, jer stranom sami hajdukuju, stranom pako podupiraju razbojnike; molimo dakle da se odstrane iz naše okoline [...] Drugi uzrok je taj, što se po našoj okolici skita množina skitalicah, koji takodjer podupiraju zločince« (»Pozor« 42 od 5. 1. 1866).

[98] AH — HS, Kut. 10, br. 951.

[99] »Pozor« 2 od 3. 1. 1867. Četiri mjeseca kasnije piše isti list (94 od 24. 4.) da se radi o četi Viće Došena i Luke Brdara koja »biva svaki dan drzovitija« pa napada i muči seljake na zapadnoj strani Papuka.

[100] »Zatočnik« 113 od 18. 5. 1870.

[101] »Pozor« 294 od 5. 11. 1866.

[102] Isto, 335 od 22. 12. 1866.

[103] Vuletić, n. dj.

[104] Isto, 432.

Mađarske, osobito u virovitičkoj županiji, koji su se povremeno ili trajnije odmetali u hajduke, ili sudjelovali u pojedinim akcijama. Npr. u Vukosavljevici su uhvaćena tri hajduka u proljeće 1867. za koje se zna da su bili Mađari (braća Toth).[105] Nakon što su uhvaćeni u pljački trgovine M. Pichler i sukobili se s organima reda, trojica su zatvorena i suđena, a ostali su pobjegli prema obroncima Papuka nedaleko Daruvara.[106]

Dakle, nacionalni i vjerski sastav hajdučkih družina je jako šarolik, a socijalni sastav govori o doseljenicima, bezzemljašima, nadničarima, stočarima koji su ostali bez stoke, uopće o poljoprivrednom proletarijatu i lumpenproletarijatu.

c) Hajdukovanje Joce Udmanića

Iako se hajdučka djelatnost Josipa Joce Udmanića poklapa s ostalim hajdučkim akcijama koje su 1866/67. bile pojačane i gotovo masovne, izdvojili smo njegovu družinu zbog nekoliko posebnosti. Poglavito zato što ona čini vrhunac ali i kraj[107] hajdučije u Hrvatskoj 19. stoljeća, što je područje njena djelovanja bila središnja Hrvatska, odnosno kraj od Samoborske i Zagrebačke do Moslavačke gore gdje zbog ravničarskog terena, naseljenosti i dobrih prometnica inače nije bilo jače hajdučije. Napokon, Joco Udmanić je bio posljednji hrvatski hajduk koji je, koliko-toliko, sačuvao tradiciju i etiku »dobrog« i »pravednog« hajduka jer je napadao i robio samo bogate i moćne, a puštao na miru pa čak i pomagao siromašne seljake. Zbog toga je u puku uopće, a posebice na selu, stegao simpatije i popularnost »viteškog hajduka« čije se ime spominjalo s idiličnim i romantičnim prizvukom još desetljećima nakon smrti.

Udmanić kao da je prkosio i rugao se nemoći njegovih progonitelja i tadašnjih vlasti. Dolazio je nadomak gradova pa i u gradiće, boravio u neposrednoj okolici banskog Zagreba, dva puta bježao iz ruku oružništva, često izluđivao i činio smiješnim brojne potjere, postao strah i trepet trgovaca, lihvara, gostioničara, mlinara, seoskih vlastelina i bogatijih seoskih gospodara i starješina. Upravo u doba kad carska vojska, a u njoj i brojni Hrvati ratuje u Lombardiji, pod Visom i u Češkoj protiv Pruske, kad vojska i žandarmerija guši seljačke nemire po Hrvatskoj (npr. u Podgradu kraj Marije Bistrice), Joco i njegova družina operira oko Dugog Sela, Sesveta, Stubice pa čak i Granešine, Dubrave, dakle u zagrebačkim prigradskim naseljima.

Središnje hrvatske novine u Zagrebu javljaju da je »Udmanić ante portas«[108] i to u vrijeme kad se dijelu njegove hajdučke čete sudi u Zagrebu.

---

[105] »Pozor« 90 od 17. 4. 1867.

[106] Isto, 92 od 20. 4. 1867.

[107] V. Krestić u n. dj., str. 438 piše da se hajdučija »rađa prodiranjem kapitalizma na selo u vrijeme apsolutizma« i da se »znatno umnožila u vrijeme provizorija, a ubrzano se razvijala poslije nagodbe 1868«. S prve dvije tvrdnje možemo se složiti, ali treća je netočna. I nakon nagodbe javlja se hajdučija, ali ne više tako masovno kao u doba Udmanića, nego više sporadično, pa i družine nisu više tako brojne. Novine javljaju da je tu i tamo uhvaćen pokoji odbjegli hajduk (npr. »Uhvaćen hajduk Pejo Vujičić«, — »Obzor« 37 od 16. 2. 1876), ali nema više brojnih potjera, uvođenja izvanrednog stanja i prijekih sudova.

[108] »Pozor« 324 od 11. 12. 1866. pravi aluziju na Udmanićevo približavanje od Dugog Sela prema Sesvetama i Zagrebu.

U svakoj krađi, prepadu, pljački je »viđen« Udmanić iako je on često u to doba bio na drugom mjestu, pa je očito da su strah i zabunu koristili i brojni sitni lopovi. U to ratno i krizno doba i službeni organi često priznaju svoju nemoć da uhvate Udmanića usprkos brojnim potjerama i zamašnim nagradama na njegovu glavu. Zbog svega toga dopisnik »Pozora« ironično naziva Udmanića »hajdučkim diktatorom trojedne kraljevine«.[109]

O Udmaniću i njegovoj družini napisani su brojni novinski članci, pričale su se priče, pjevale pjesme, objavljivani od suvremenika feljtoni,[110] ishitrene kazališne predstave,[111], objelodanjene kratke brošure publicističkog značaja[112] i pregledni članci njegova djelovanja,[113] zatim između dva rata još dva romana,,[114] pučki igrokaz[115] pa i opereta.[116] I u novije vrijeme sjećanja na Udmanića podgrijavaju nekritički životopisci, istodobno s Jovom Stanisavljevićem Čarugom[117] kao i sjećanja njegovih moslavačkih zemljaka.[118]

Povjesničari, osim donekle V. Krestića,[119] nisu se bavili poviješću sela i života seljaka, pa je zbog toga i pitanje hajdučije kao svojevrsnog socijalnog bunta hrvatskog sela ostalo na marginama političke prošlosti. Međutim, treba istaknuti da je napredni međuratni publicitet Milan Durman u povodu

---

[109] Isto, 293 od 3. 11. 1866.

[110] Nakon brojnih članaka o Udmaniću i njegovu približavanju Zagrebu pojavljuje se u »Pozoru« 255 od 19. 9. 1866. i podlistaka »Udmanićiada«.

[111] Čitajući sve te izvještaje u novinama poznati hrvatski glumac i redatelj Josip Freudenreich napisao je mjesec dana nakon Udmanićeve smrti poseban igrokaz, ali su ga oblasti prije izvođenja zabranile. »Tako valja« — odobrava uredništvo »Pozora« u br. 80 od 5. 4. 1867. kao da nastoji da se njegova hajdučka slava ne proširi u narodu.

[112] Četrdesetak godina nakon Udmanićeve smrti, u početku 20. st. objavljena su dva novinarska spisa bez ikakvih kronoloških podataka i navođenja izvora. To su: K. G. N., Joco Udmanić. Krvavi događaji i razbojničkog života velikog hajduka. Križevci 1909, 105. Tisak i naklada G. Neuberga i: Udmanić. Crtica iz razbojničkog života. U Varaždinu, s. a. Tiskom i nakladom J. B. Stiflera, 41.

[113] Stevo Petrović, Joco Udmanić, Narodne novine 174—176, Zagreb 29—31. 7. 1915. Autor je, očito na temelju novinskih izvještaja dao opis i prilično pouzdanu kronologiju Udmanićeva hajdukovanja. Usp. i Stjepan Mrakužić, Pedesetogodišnjica hajduštva Udmanićeva na Kotarima, »Samoborski list« 22—23, od 19. 5. 1914.

[114] Mijo Stuparić, Joco Udmanić, Zagreb 1937. Roman je najprije objavljen u »Hrvatskom dnevniku« od 11. 6. 1937. dalje u osamdesetak nastavaka. Njemački pisac Friedrich von Gagern, objavio je 1924. u Leipzigu roman »Ein Volk« koji je 1937. preveden i objelodanjen u Ljubljani pod nazivom »Ljudstvo«. U njemu je prilično slobodno obrađen život i hajdukovanje J. Udmanića (kao Marko Ubranić) a radnja se zbiva u Samoborskom gorju, podno Okića.

[115] Ka(lman) Mesarić, Udmanić — pučki teatar u 8 slika, »Književne novine« 8—9, 5. 3. 1931. U istom časopisu objavljena je i pozitivna kritika premijere u siječnju 1931. u Malom kazalištu u Frankopanskoj ulici (br. 5 od 29. 1. 1931), koju je režirao S. Batušić. Mesarić je za taj igrokaz dobio i posebnu nagradu, a Milan Begović piše pak negativnu kritiku u zagrebačkim »Novostima«.

[116] Napisao ju je Đuro Prejac, glumac, glazbenik i pisac.

[117] Mario Zurl, Knjiga o Jovi Čarugi i Joci Udmaniću, Zagreb — Varaždin 1977, III. izdanje, 215.

[118] Josip Badalić, Moslavačke razglednice, Kutina 1979. piše o seljaku-književniku Miji Stupariću i njegovu romanu Joco Udmanić. Autor je, potaknut Stuparićevim romanom, otišao na groblje u Osekovo i pronašao nadgrobni spomenik narednika V. Pražaka koji je poginuo u sukobu s Udmanićem u selu Potoku. Međutim, on je bio samo ranjen a i godina smrti ne može biti 1862, kako to piše Badalić, nego 1867.

[119] N. dj.

izlaska Stuparićeva romana o Udmaniću upozorio da su u »idealizaciji [...] gube sve konture historijske istine«,[120] pa iako su o njemu pisali već spomenuti J. Freudenreich, F. Gagern i K. Mesarić ipak »realistički portret toga glasovitog hajduka i historijski vjeran prikaz njegovog djelovanja nije još nitko dao«.[121] Doista, Mesarić piše »socijalnu dramu s tezom«, prikazuje Udmanića kao socijalnog borca i agitatora za seljačka prava«, ali ipak ocrtava hajduka u »idealističkom osvjetljenju narodnih pričanja« i sa svim »rekvizitima hajdučke romantike«.[122]

U predgovoru navedenoj Zurlovoj knjižici Z. Ugljen pokušava karakterizirati Udmanića i, ujedno ga razlučiti od Jove Stanisavljevića, pa piše: »No, dok je Joco Udmanić bio možda posljednji viteški razbojnik u Evropi, koji je gonjen stvarnom bijedom i teškim položajem svoje porodice, te brutalnošću tuđinske vladavine, nastojao da na svoj način rješava teška protoslovlja društvenog života, dijeleći pravdu na svoj neobičan, robinhudski način — oduzimajući od bogatih i dajući siromašnima, Jovo Čaruga je neobuzdan i nemilosrdan kao i vrijeme iz kojega je proistekao...«[123]

Pokušat ćemo u ovom radu staviti Jocu Udmanića u prostor i vrijeme u kojem je djelovao, očistiti ga od taloga izmišljenih priča i narodne predaje, a zatim staviti u historijski okvir u skladu sa zasad istraženom i nama dostupnom dokumentacijom i literaturom. Time neće pitanje hajdučije pa ni Udmanića biti riješeno, ali će biti otvoreno i načeto za daljnje istraživanje.

Prema onom što je dosada utvrđeno možemo sa sigurnošću reći da Udmanići potječu iz Popovače koja se nekad zvala Moslavina. Rođen je 40-ih godina 19. st. od oca Petra, seljaka i majke Jane, kućanice. Imao je još tri brata i sestru. Otac i brat Franjo bili su skloni neurednom životu i krađama pa su obojica završili u lepoglavskoj tamnici. Joco je išao u školu, bio je dobar učenik i bistar dječak. Opisuju ga kao jaka i naočita čovjeka, pismena, razgovorljiva, sklonog šali i dosjetkama. Nije bio sklon nasiljima, razbojstvima, ubijanjima i mučenju napadnutih.

Počeci njegova hajdukovanja nisu dovoljno rasvijetljeni, ali se može zaključiti da je počeo s manjim prekršajima 60-ih godina, vjerojatno 1863, a najintenzivnije razdoblje njegova hajdukovanja bilo je od 1865. do 1867. kad je ubijen. Spominje se da je počeo s krađom volova, konja, robljenjem trgovca Hirscha u Popovači.[124] Odmetanje u hajduke i uzrok odlaska nije još dovoljno razjašnjen, a većina autora spominje bijedu i postupak organa vlasti.[125]

Prema podacima kojima zasada raspolažemo izradit ćemo samo kronologiju Udmanićevih akcija od 1865. do 1867. godine.

Nakon nekoliko manjih napada u Moslavini prebacila se družina do Samobora i otud u proljeće 1865. do sela Kotara gdje su opljačkali jednu

---

[120] Hajdučka romantika u djelu jednog našeg seljačkog pisca. Mijo Stuparić, Joco Udmanić. Socijalni roman iz hrvatske prošlosti koncem XIX. stoljeća, Zagreb 1937.

[121] »Književnik« — Hrvatski književni mjesečnik, god. XI, Zagreb 1938, str. 76.

[122] Isto, 77.

[123] N. dj., 7—8.

[124] Isto kao bilj. 112.

[125] Isto. K. G. N. piše: »Tjerala me sila i bijeda, jer nisam imao otkuda da živim, a već nekoliko dana nisam ni jeo, pa sam u Kutini na sajmu u sdvojnosti ukrao volove.« (16)

bogatiju obitelj.[126] Uskoro zatim došli su u Zagreb gdje su 14. lipnja uhvaćeni. Udmanić je osuđen na 10 godina zatvora, ali je zbog nepažnje čuvara uspio pobjeći.[127] Nakon bijega, zahvaljujući svojim jatacima, uspio je doći do Garića na Moslavačkoj gori gdje je ponovno okupio četu hajduka. U njoj su bili Ličani Teodor i Jovan Uzelac, Đorđe Slijepčević iz gornje Krajine (vjerojatno također Ličanin, D. P.) koji je pobjegao prije u Bosnu i tu promijenio prezime u Popović, pa je zatim preko Srijema gdje je također hajdukovao došao u Moslavinu. Tu je bio i Petar Ciganin (Jovanović), Ivan Štimac iz Like, Stjepan Prosinečki i Ivan Jandrašin (oba iz Prigorja ili Zagorja). Osim njih povremeno se spominju i G. Vugrin, Medić, Damjanović, Kuzmanović itd.[128]

U jesen 1865. i proljeće 1866. izvela je Udmanićeva četa neke napade od Kutine do Stubice, a zatim je Joco uhvaćen u neposrednoj blizini Križevaca prilikom napada na trgovca Heruca. Odveden je pod stražom u Zagreb, ali je 7. 5. 1866. uspio opet pobjeći i vratiti se na Moslavačku goru.[129] Četa se ponovo okupila i počeli su novi napadi na sajmu u Garešnici, u Lupoglavu kraj Dugog Sela,[130] pa zatim slijedi boravak kod jataka u selu Klisi gdje su, kako piše »Pozor«, hajduci i seljaci priredili »majales«.[131] Odmah zatim otišli su u selo Sirač kraj Daruvara i tu opljačkali gostioničara Frieda, a za to vrijeme vojska i oružništvo tražili su ih u Moslavini.[132]

Budući da je u Moslavini zavladala opća nesigurnost i strah, počela je 10. lipnja 1866. opća hajka na Udmanića i njegovu družinu, a odmah zatim proglašen i prijeki sud u kutinskom kotaru.[133] U selo Šatrovac, sjeverno od Kutine, koje se smatralo glavnim pribježištem hajduka, upućen je odred od 20 oružnika i 10 četnika kojim je isključivi zadatak bio četovanje protiv hajduka.[134] S obzirom da je jedan dječak javio Udmaniću da žandari dolaze, ovaj ih je spremno dočekao, dvojicu ubio i pobjegao.[135] Na drugom mjestu je vijest da su ubijena i dva hajduka, a ostali su pobjegli u šumu.[136]

---

[126] S. Mrakužić u n. dj. (v. bilj. 113) opisuje kako je Udmanić s još 4 hajduka napao i opljačkao obitelj Tandarića u Kotarima kraj Ruda. Obavijest im je poslala Zefa Pavlović iz Repišća koja je bila ljubavnica I. Jandrašina, člana Udmanićeve družine. Nakon pljačke obaviješteni su organi vlasti u Samoboru i Zagrebu, pa su počinitelji uskoro uhvaćeni u Zagrebu.

[127] S. Petrović, n. dj. piše kao i ostali autori o Udmaniću, ali su njegovi podaci pouzdaniji jer se ne temelji na »narodnim bajkama« nego na činjenicama, kako kaže u uvodu svoga rada.

[128] Udmanić, Crtice, n. dj., »Pozor« 232 i 241, kolovoz 1866.

[129] S. Petrović, n. dj. i »Pozor« 144 od 85. 1866.

[130] »Pozor« 159 od 28. 5. 1866. — S. Petrović, n. dj.

[131] Majales je naziv za majsku svečanost u prirodi (»Pozor« 164 od 4. 6. 1866). Hajduci i seljaci su imali zajedničku svečanost oko janjeta na ražnju, ali su ih žandari napali i umjesto hajduka ubili jednog seljaka za kojeg su tvrdili da je bio jatak. Izvještač kaže da je zbog hajduka stanje »vele ozbiljno« i da treba poduzeti najoštrije mjere kao u Mađarskoj. Uskoro je za Udmanića raspisana nagrada od 1 000 forinti (»Pozor« 165 od 5. 6. 1866), ali bez uspjeha.

[132] Isto. Dopisnik tvrdi kako su seljaci mirno gledali kako hajduci napadaju jer se nitko ne usudi ništa poduzeti iako su raspisane znatne nagrade na njihove glave.

[133] S. Petrović, n. dj. I biskup Strosmayer piše 5. 6. 1866. Račkom da bi išao na liječenje u Jamnicu, ali se boji Udmanića (F. Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer I, Zagreb 1928, 33).

[134] »Pozor« 135 od 12. 6. 1866. piše da je u tom kraju »ovladao obći strah i trepet« od hajduka.

[135] Isto.

[136] Isto, 173 od 14. 6. 1866.

Potjera za Udmanićevom četom dobila je značaj prave ofenzive, slične onima koje su se 1942. i 1943. u tim i susjednim slavonskim predjelima vodila protiv partizana. Odredi vojske i oružnika krenuli su iz Moslavine (Popovače), Kutine, Pakraca, Daruvara, Međurića i Gaja, a glavni smjer nastupanja bile su šume oko Šartovca — »hajdučkog gnjezda«. Nakon sukoba hajduci su izmakli prema Gojlu i otud u šumu,[137] a brojne potjere vratile su se neobavljena posla. Uhvatili su samo nekoliko jataka i Udmanićevu kabanicu koju je oteo žandarima u Dugom Selu. Paničnu situaciju potvrđuju i vijesti da Udmanić napada oko Dugog Sela i Zeline, a on je u to doba bio oko Kutine,[138] To, međutim, govori da je postojalo još hajduka ili da su napadali na bogatije ljude i seljaci zbog gladi i bijede.

»Ofenziva« na Udmaniće, koja je vođena upravo u doba najvećih bitaka austrijske vojske protiv Pruske u Češkoj, završila je neuspjehom. Pod istragu su stavljeni Mile, Stevo i Marko Lončar iz Šartovca koji su, navodno, kao aktivni hajduci sudjelovali u napadu na trgovca Orlovića u Sisku, Körnera u Banovoj Jaruzi i već često spominjanog Klaića u Pakracu.[139] Istodobno su napadnuti i trgovci J. Betelheim, S. Sipegler i J. Ledecki kojima su hajduci uglavnom uzimali novac.[140]

U početku kolovoza 1866. šire se vijesti o pohodu Udmanića neposrednoj okolici Zagreba, ali je on bio tada u Moslavini gdje je ubio svoga hajdučkog druga Petra Ciganina, navodno zbog toga što je opljačkao jednog siromašnog seljaka.[141] I dok je potkraj kolovoza opet oko Sesveta zavladao strah, u Zagrebu se sudilo dijelu Udmanićeve čete (Uzelci, Popović).[142] Istraga je tekla sporo iako je proglašen prijeki sud i u zagrebačkoj i križevačkoj županiji.[143] Nakon istrage koju je vodio predsjednik Sudbenog stola iz Zagreba Blažić, presuda je izrečena 2. rujna 1866. i prema njoj su za »strašnog hajdučkog harambašu« Đorđa Popovića presudili doživotnu tamnicu kao i za Ivana Štimca, S. Prosinečki i I. Jandrašin su dobili 20 godina, G. Vugrin 12, a Mara Treiberova radi pomaganja razbojstva 2 godine[144] zatvora.

I dok sud zasjeda, Udmanić s preostalim članovima svoje čete napada kraj Sesveta. Dvojicu svećenika je pustio, a župniku sesvetačkom je odnio

[137] Isto.

[138] Isto, 174 od 15. 6. 1873. Dopisnik objašnjava da je »Pero« Ciganin i da mu mu je prezime Jovanović, a Udmanić »Jožić« i da imaju »domicil« u Kutini, u selu Šartovcu pola sata hoda od Kutine prema Garešnici.

[139] Isto, 179 od 20. 6. 1866. Na istom mjestu je i opis svečanog posmrtnog ispraćaja dvojice oružnika koji su poginuli u sukobu s Udmanićevim hajducima.

[140] Isto, 173 od 14. 6. 1866. Dopisnik tvrdi da je usprkos stalnom četovanju i činjenici da je čitav kotar »dignut u potjeru«, rezultat gotovo nikakav.

[141] S. Petrović navodi da je Udmanić ubio Petra Ciganina 9. kolovoza 1866. u šumi iznad Gornje Jelenske. Taj postupak su svi autori koji su pisali o Udmaniću iskoristili kao dokaz da je on bio »plemenit« hajduk i da nije dopuštao pljačku sirotinje.

[142] »Pozor« 232 od 23. 8. 1866. izvještava iz Zagreba o suđenju »Udmaniću i drugovima«, ali je Udmanić uspio pobjeći, a braća Uzelci će biti predani kao krajišnici vojnom sudu. Ukupno je na sudu bilo 6 hajduka s Đ. Popovićem na čelu koji je uhvaćen u pakračkom manastiru prerušen u prosjaka.

[143] S. Petrović, n. dj.

[144] »Pozor« 241 od 3. 9. 1866. Mara Treiberova je bila »ljubovca« Joce Udmanića, ali je narodna predaja koju su prihvatili mnogi autori od Stuparića do Zurla izmislila i »inoču« drugu Maru i Anku i sve u stilu hajdučke romantike ispremiješala tako kao da su Udmanića zapravo njegove ljubavi stajale glave.

pušku i bundu.[145] Žandari i vojska uzalud patroliraju od Zeline do Zagreba jer Udmanić se prebacio preko Zagrebačke gore i 7. rujna operirao oko Stubice, zatim oko Podsuseda, a stizale su vijesti da je viđen i u Šestinama, Samoboru, Susedgradu i Rakovom Potoku.[146] Veliki župan Ivan Kukuljević morao je ostaviti svoj županijski ured u Zagrebu i organizirati hajku oko Susedgrada.[147]

Kad je dobro osigurana zapadna strana Zagreba, Udmanić se pojavio opet oko Sesveta i u Glibokom Jarku nedaleko sela Popovca zaustavio svetoivanskog (zelinskog, D. P.) kotarskog suca Dragutina Domjanića, zatim ivanićgradskog trgovca Kundeka i ucijenio novčano župnika u Ceru.[148] Uskoro je zarobljen pakrački trgovac Müller »po razbojniku Udmaniću i njegovih četiri ortaka«,[149] pa ban J. Šokčević piše Dvorskoj kancelariji u Beč »da su se razbojstva u županiji požeškoj pojavila, i to drzovitim načinom kako to proizlazi iz ovdješnjeg izviestja od 21. rujna t. g.«[150] i moli da se »poradi prešnosti predmeta« brzojavom obavijesti regimenta pukovnika Ajlordija da stupi u akciju protiv hajduka.[151] U početku prosinca 1866. obavijestilo je vojničko zapovjedništvo da će dvije satnije osječke pješačke pukovnije biti prebačene u Požegu kao posada.[152] Osim toga još će 60 momaka iz pukovnije grofa Gyulaja doći u kutinski i 50 momaka iz Prve banske pukovnije u sisački kotar da sudjeluje u progonima hajduka.[153] Intervencija bana Šokčevića i redovne vojske, odnosno krajišnika koji su morali pomagati oružnicima i četnicima, pokazuje kolika je opasnost opet zaprijetila od hajduka.

Potkraj 1866. i u početku 1867. kad je povećana aktivnost brojnih po tjera, Udmanić je često iznuđivao novac od bogatih posjednika, svećenika i trgovaca uz pomoć ucjenjivačkih pisama koja su nosili najčešće seljaci iz nagradu. Tako je Kukoviću, gospodaru velikog imanja u sisačkoj Posavini, Topolovca, pisao da mu pošalje 1 000 for. Ako to ne uradi, popalit će mu imanje. Kuković je zbog toga pobjegao u Zagreb.[154] Nedugo zatim je slično pismo poslao stubičkom župniku Kralju koji mu je poslao samo četvrtinu zatražene sume.[155] Međutim, odmah se posumnjalo da to nije u ovom slu-

---

[145] Isto, 238 od 30. 8. 1866. Isto br. 239. Udmanić je na cesti zastavio dva svećenika, s njima je razgovarao o ratu koji se upravo vodio, o politici itd. ali ih nije opljačkao nego ih je pustio u miru. Spomenuti K. G. N. u svojoj brošurici tvrdi da je Udmanić bio čak i pobožan i da je uz pušku nosio sobom uvijek i molitvenik (?).

[146] »Pozor« 248 od 3. 9. 1866. Isto i br. 251.

[147] S. Petrović, n. dj.

[148] Isto. Bio je to, vjerojatno, otac pjesnika D. Domjanića. Na nekoliko mjesta se tvrdi kako je Udmanić, doista, uzeo kočiju i novac Domjaniću, ali mu je ostavio toliko da može u Popovcu unajmiti kola i odvesti se s obitelji u Zelinu. Navodi se još nekoliko slučajeva koji potvrđuju da Udmanić nije nikada ostavljao svoje žrtve bespomoćnima i bez izlaza poput mnogih drugih hajduka i razbojnika.

[149] AH — DK, 189, 4063 od 8. 10. 1866.

[150] Isto.

[151] Isto. Vojska se podizala samo u izrazito opasnim prilikama.

[152] AH — DK, 4655, 189, 4655 od 3. 12. 1866.

[153] Isto. To znači da je u Slavoniji, Moslavini i Posavini bilo okupljeno oko 300 vojnika kao dodatak redovnim snagama za borbu protiv hajdučije.

[154] »Pozor« 293 od 3. 11. 1866. U tom članku dopisnik slikovito naziva Udmanića »hajdučkim diktatorom« Hrvatske.

[155] Isto, 306 od 19. 11. 1866. K. G. N. u nav. dj. piše kako je kapelan Broz podigao seljake, ali se Udmanić prerušio u svećenika, prevario i oplijenio popove što je teško povjerovati jer se tada Udmanić nalazio u kutinskom kraju.

čaju uradio Udmanić, nego neki drugi ucjenjivač koji je iskoristio strah od tog poznatog hajduka. U početku 1867. dobio je zatraženi novac od već spomenutog ivanić-kloštarskog trgovca N. Kundeka.[156] Proširila se zatim vijest da je Udmanić došao u Granešinu kraj Dubrave, dakle na vrata Zagrebu, pa je odmah poslana potjera, ali je ostala bez uspjeha, jer je, vjerojatno, i to bila lažna obavijest.[157] Posljednje prijeteće pismo poslao je Udmanić lipovljanskom trgovcu Marku Horvatiću i potpisao ga: Josip Udmanić, teški razbojnik.[158] U veljači 1867. povećala je požeška županija ucjenu na Udmanićevu glavu sa tisuću na dvije tisuće forinti, a potjere su postale još češće i brojnije ljudima. Jedna od njih je potkraj veljače urodila plodom.[159]

Napokon je veliki sudac Pajanović iz Siska poslao 27. 2. 1867. brzojav u Zagreb: »Udmanić, boreći se s oružnicima poginuo. Pao je jedan oružnik, a jedan ranah zadobio.«[160] »Pozor« je odmah objavio vijest kako je jedna oružnička patrola od 5 članova u selu Potoku kraj Ludine naišla na Udmanića u jednoj seljačkoj kući. Opkolila je kuću i pozvala ga na predaju, a kad je ovaj to odbio i počeo pucati, zapalili su kuću i prisilili ga da pucajući izađe van. Ubio je jednog oružnika, zatim jednoga ranio (bio je to Čeh V. Pražak) i dok se s trećim borio, prišao je ranjeni oružnik i iz kubure ubio Udmanića.[161]

Oko posljednjih Udmanićevih časova isplele su se razne priče o izdaji u njegovoj družini, o ljubomori Ciganke Mare koja je izdala Udmanića zato što je bio s drugom Marom koja mu je punila pušku u posljednjem obračunu itd. Međutim, najbliža istini je verzija da je jedna starica javila mjesnom mlinaru Schenku da je Udmanić u jednoj kući, a ovaj je otišao u Popovaču i to dojavio oružnicima koji su nasigurno krenuli u selo Potok i tu ga zatekli, ali ne s Marom nego s nekom drugom djevojkom, jer je Mara Treiberova bila u Zagrebu suđena na dvije godine zatvora.[162] Dopisnik »Pozora« iz Kutine zaključuje Udmanićevu epopeju riječima: »Nedao Bog da mu se ikada u našoj domovini nađe nasljednik!«[163]

Nekoliko dana nakon toga neki je M. J. L. iz Siska objavio posljednje Udmanićevo pismo koje je nađeno u njegovoj lisnici s riječima: »Ja, istinabog, kad sam pervi put zatvorit, nisam bio ništa kriv, ali od glada i teških batinah morao sam pobeći i što sam ond čineć mogao biti drugo nego zločinac, jer među ljude nisam smio.«[164] Tu činjenicu mnogi su Udmanićevi biografi ponavljali i okretali kako im je odgovaralo, ali uvijek s nekim simpa-

---

[156] Isto, 33 od 9. 2. 1867. Izvještač kaže da je Udmanić bogato nagradio seljaka koji mu je donio novac.
[157] Isto, 36 od 13. 2. 1867.
[158] Isto, 48 od 26. 2. 1867.
[159] Isto, 37 od 14. 2. 1867. Na istom mjestu se navodi da je 1866. u pakračkom kraju harao i neki hajduk Kuzmanović na koga je bila raspisana nagrada od 300 for
[160] Isto, 51. od 1. 3. 1867. M. Zurl u n. dj. (173) piše kako je J. Udmanić nasamario suca Pajanovića, ali o tome nema ništa u izvornim tekstovima.
[161] Isto.
[162] Isto. Dopisnik »Pozora« tvrdi da je s Udmanićem bila neka žena s inicijalima J. Š. S tim se slaže i S. Petrović u n. dj., a K. G. N. piše da je Udmanić spasio Maru iz zagrebačkog zatvora što je teško vjerovati. Kod Stuparića su dvije Mare, a kod Zurla pak jedna Mara i jedna Anka. Sve to pokazuje koliko se priča u posljednjih sto godina sročilo oko Joce Udmanića.
[163] »Pozor« 51 od 1. 3. 1867.
[164] Isto, 57 od 8. 3. 1867.

tijama i opravdanjem za Udmanića koga su ondašnje nepovoljne prilike natjerale u hajdučiju.

Na kraju treba postaviti nekoliko pitanja: zašto Udmanića nitko usprkos nagradama nije izdao, zašto se uvijek izvlačio iz teških situacija, zašto mu je seljaštvo pomagalo i posebno ga cijenilo. Križevački veliki župan Ljudevit Vukotinović kao suvremenik tvrdi da ima »domaćih žiteljah dosta« koji su mu pomagali i da ga »od domaćih nitko neće odati«,[165] ali nije mogao odgovoriti zašto ga seljaci pomažu i solidariziraju se s njim. To potvrđuje i jedan od dopisnika »Pozora« koji tvrdi kako Udmanić znade »sticati puka« i da ga narod smatra »svojim dobrotvorom«, a jedan seljak je rekao kako on »globi samo bogataše, a siromakom dieli, zašto da ga progonim«?[166] Drugi se čudi kako su seljaci »mirno gledali« dok su hajduci harali i kako im nitko ne želi »smetati u njihovu poslu, premda su na njihove glave raspisane nagrade«.[167]

Pisci koji su se kasnije bavili Udmanićem ističu njegovu čovječnost usprkos odioznosti posla kojim se bavio. On je bio po nekima »hajduk plemenita srca« koji je nastojao samo bogataše oplijeniti« pa je zato »ostavio trajan spomen u našem narodu«.[168] On »ne bijaše prosti i krvoločni hajduk« koji je »siroti seljaku rado pomagao«.[169] On je, navodno, »otimao bogatašu, nipošto siromahu, jer znade, što je uboštvo«. Ubio je Petra Ciganina zato što ga je počeo »omražavati kod seljaka«, a samo je hajducima »kod seljaštva pribježište«.[170] I prilikom prikazivanja Mesarićeva kazališnog djela o Udmaniću, pišu o njemu kao »legendarno poznatom dobrotvoru sirotinje«,[171] a M. Durman piše o Udmaniću koji također pljačka samo bogataše »i kažnjava one službenike koji su nasilni i nepravedni prema narodu« pa ga zbog toga »narod voli i zaštićuje«.[172] I J. Badalić koji je posljednji u nas pisao nešto o Udmaniću kaže da je on bio »selektivan« hajduk koji je robio samo bogate i loše ljude.[173] V. Krestić ga smatra »socijalnim anarhistom« a ne pravim razbojnikom pa ga zato narod ne samo štiti i pomaže nego se patrijarhalni seljaci s njim sastaju, jedu, piju i vesele se.[174]

U doba gospodarske i socijalne krize prijelaznog razdoblja od feudalizma prema kapitalizmu, u vrijeme nerodica, gladi, bijede i epidemije, upravo u trenutku kad Austrija vodi još jedan besmisleni rat u kome ginu u Italiji i Češkoj uglavnom naši ljudi, kad vojska hvata brojne hajduke, a u središnjoj Hrvatskoj plotunima dočekivaju pobunjene seljake u Podgradu,

---

[165] AH — NV, 22, 1356, 1866. Usp. i Krestić, n. dj., 437.

[166] Br. 253 od 17. 9. 1867.

[167] Isto, 165 od 5. 6. 1867.

[168] K. G. N. n. dj.

[169] Udmanić, Crtice, n. dj. J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936, 256 piše: »Udmanić robi i pali — ali nikada malog čovjeka ili seljaka. I sela vjeruju da je on uskrsli Matija Gubec«.

[170] Isto. Autor navodi da je temeljno načelo J. Udmanića bilo: »uzmi bogatašu, ne štedi ga, čuvaj narod i seljaka, podaj sirotinji pa možeš mirno spavati« (12).

[171] »Književne novine« 5, Zagreb 29. 1. 1931.

[172] »Književnik« god. XI, Zagreb 1936, 77.

[173] Moslavačke razglednice, n. dj., 187—198 piše da je Udmanić napadao samo bogate, a zaštićivao siromašne seljake »pred tuđinskim feudalnim vlastima«. Međutim, vlasti tada nisu više feudalne (nakon 1848) iako se tada zadržalo još nekih preostataka feudalnih odnosa.

[174] N. dj., 437.

Vrbovcu i Šišljaviću, kad se sklapaju obje nagodbe i kad narodnjaka Šokčevića uklanja unionist L. Rauch koji teško zakida seljake na svojim imanjima, kad Hrvatska gubi provizorij i nadu u autonomiju i strahuje od mađarskog pritiska, javlja se hajdučija i kao njen vrhunac Joco Udmanić kao svojevrsni pučki junak koji prerasta u simbol otpora bogatima i silnima i zato postaje fenomen jednog vremena i pravi antiheroj jednog patrijarhalnog društva u preustrojstvu i nestajanju.

5. *HAJDUČIJE I PORAST BROJA KRIVIČNIH DJELA U HRVATSKOJ*

Tvrdnju o porastu hajdučije od sredine 50. do sredine 60. godina 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji, koju smo iznijeli u početku ovoga rada, potvrđuje i »statistika moralnosti« koju je za te godine izradio suvremenik Petar Matković.[175] Podaci i tablice koje je objavio na temelju onovremenih službenih brojčanih podataka govore o višestrukom porastu krivičnih djela svih vrsta od krađe do razbojstava, pa, naravno, i znatno uvećan broj sudskih procesa i presuda za prekršitelje.

Suvremenici, osobito službeni organi čudili su se i zgražali nad padom »ćudorednosti« ili moralnosti kod stanovništva, a da se nisu zapitali što to navodi dotad miran puk na krađu, otimačinu i hajdučiju. Da li je to bilo samo zbog opadanja moralnosti ili zbog objektivnih teških životnih prilika koje su mnoge poštene i mirne ljude nagonile u zločin da prehrani sebe i svoju obitelj?

Kao osnovicu uzet ćemo podatke iz 1855. i 1856. i redom po godinama od 1855. do 1865. godine. Ako uzmemo u obzir samo broj zločinstava od 1855. do 1866, onda možemo zaključiti da je porast oko 250%.[176] Taj podatak potvrđuje već izneseni zaključak da su socijalna previranja na hrvatskom selu u stalnom i višestrukom porastu. Bila je to posljedica opće krize prijelaznog perioda koja ima strukturalni značaj. Zato raste nezadovoljstvo sela i sve vrste prekršaja kao vanjski oblik unutrašnjeg bunta.

Statistika krađe i razbojstava izgleda ovako:[177]

Tablica 1

Godina	Razbojstvo	Krađa	Ukupno	1 prekršaj na broj stanovnika
1855.	1	253	264	3 106
1856.	22	360	382	2 226
1861.	17	560	577	1 603
1862.	5	579	584	1 600
1863.	7	619	626	1 536
1864.	5	570	575	1 694
1865.	19	531	550	1 755

[175] P. Matković je bio geograf i jedan od prvih specijalista za statistiku u banskoj Hrvatskoj.

[176] Objavljeno pod naslovom »K statistici moralnosti u Hrvatskoj i Slavoniji« u nekoliko nastavaka u »Pozoru« 236—239 potkraj kolovoza 1866.

[177] Isto, 238 od 30. 8. 1866.

Dakle, broj zločinstava bio je najveći 1856, 1861. i 1865. Razbojstava je u tih 10 godina neoapsolutizma i provizorija bilo 19 puta više, broj razbojstava i krađa za više od dva puta, a zajedno je prekršaja bilo otprilike isto. U početku razmatranog desetljeća jedan je zločin dolazio na 3 106 žitelja, a 1865. na samo 1 755.[178] Brojčano je najlošija situacija 1863. kad se osjeća posljedica nerodnih godina i prve pojave gladi. Tad jedan prekršaj dolazi na samo 1 536 stanovnika.

Slično je bilo i s teškim tjelesnim ozljedama koje su bile posljedica sukoba prilikom krađa i razbojstava.

To se najbolje vidi iz tablice tjelesnih ozljeda:[179]

Tablica 2

Godina	Teške tjelesne ozljede	1 slučaj na stanovnika
1855.	7	117 141
1856.	19	44 734
1861.	38	24 300
1862.	108	8 658
1863.	80	11 762
1864.	115	8 290
1865.	115	8 392

Prema tome 1855. bilo je samo 7, a 1865. čak 115 teških tjelesnih ozljeda, pa to čini porast od oko 16 puta. Najviše ih je bilo 1864/65. godine, dakle u vrijeme kad opet raste hajdučija.

Isto takve zaključke možemo donijeti promatrajući broj osoba koje su počinile zločine protiv pojedinih osoba ili imovine.[180]

Tablica 3

Godina	Osoba	Imovina
1855.	45	288
1856.	67	416
1861.	77	639
1862.	188	619
1863.	204	677
1864.	287	634
1865.	323	600

Prema tome ukupan broj prekršitelja porastao je za gotovo tri puta, a broj napada na osobe više od sedam puta.

178 Isto.
179 Isto, 239 od 31. 8. 1866.
180 Isto, 237 od 29. 8. 1866.

Tablica prekršitelja po vjeri pokazuje također opći porast bez obzira na vjersku pripadnost.[181]

Tablica 4

Godina	Katolici	Pravoslavni	Evangelia	Židovi
1855.	262	61	3	5
1856.	402	76	—	5
1861.	497	203	11	5
1862.	540	250	14	5
1863.	752	299	5	5
1864.	585	291	36	9
1865.	634	241	39	9

Najmanji porast prekršajnih osoba bio je kod Židova što je i shvatljivo s obzirom na njihov bolji socijalni položaj. Naime, oni su bili uglavnom trgovci, gostioničari, novčari i poduzetnici i nisu osjećali krizu agrarnog društva u transformaciji. Međutim, velik je broj evangelika koji su po socijalnoj strukturi bili bliski Židovima, a najveći postotni porast bio je kod pravoslavnih. To samo potvrđuje unaprijed iznesenu tvrdnju o velikom broju pravoslavnih u hajducima, poglavito bosanskih i ličkih prebjega i iseljenika.[182]

Broj osuđenih osoba, kao posljedica navedenih prekršaja, pokazuje također stalni porast u apsolutnim i relativnim iznosima.[183]

Tablica 5

Godina	Ukupno	1 osuđeni na broj stanovnika
1855.	333	2 576
1866.	483	1 800
1861.	716	1 291
1862.	807	1 159
1863.	881	1 155
1864.	921	1 035
1865.	923	1 056

Dakle, broj osuđenih osoba porastao je za tih desetak godina za gotovo tri puta, a najviše ih je bilo u posljednje dvije godine kad opet raste plima hajdučije i razbojništva kao posljedica nerodnih godina i, naravno, krize ekonomskih i društvenih odnosa u društvu prijelaznog razdoblja.

Iz svih tablica proizlazi da je u tom desetgodišnjem periodu zabilježen gotovo katastrofalan i rapidan pad moralnosti, ali on nije, kako re-

[181] Isto.

[182] V. bilj. 50. Prema knjizi P. Matkovića, Hrvatska u svojih fizičkih i duševnih odnošajih (Zagreb 1873) u Hrvatskoj je 1869. bilo 961 020 katolika (82,83%) i 175 619 pravoslavnih (15,13%). U postotku raznih prekršaja i krivičnih djela katolici sudjeluju sa 67,1% što je za oko 15% manje, a pravoslavni sa 26,1% što je za oko 11% više od ukupnog postotka pripadnika te konfesije. Ti brojevi mogu se samo uvjetno uzeti kao podaci o Hrvatima i Srbima toga doba jer je bilo i drugih katolika koji još tada nisu bili Hrvati (Nijemci, Mađari, Česi, Slovenci i dr.).

[183] »Pozor« 236 od 28. 8. 1866.

kosmo, samo pitanje »kvarenja« naroda, nego odraz promijenjenih prilika bivšeg feudalno zavisnog puka u novim, kapitalističkim odnosima u kojim su se prelamali i brojni preostaci bivšeg društveno-gospodarskog sustava.

Ondašnje društvo i njegovi organi vlasti od općina i županija do Namjesničkog vijeća, Sabora i Dvorske kancelarije bili su nemoćni, usprkos uvođenja izvanrednih mjera, prijekih sudova i vojničke asistencije obuzdati seljake da se ne bune, protestiraju, kradu i odmeću u hajduke, jer nisu otklanjali uzroke tome stanju nego njegove posljedice. Kad je 1866. hajdučija dosegla vrhunac, postavio je saborski zastupnik Dragojlo Kušlan, koji je dobro poznavao život sela, i to pitanje na dnevni red Sabora i rekao da »puk ne ima odkuda da živi« da zato se »otimlje sve«. Predložio je da se o tome raspravlja i da se »liek donese«, a osobno je mislio da je to »prieki sud«, dakle sredstvo prinude.[184] Zastupnik Mirko Hrvat, ne znajući pravo rješenje za suzbijanje hajdučije, predložio je da najugroženije županije (požeška, križevačka i zagrebačka), u kojim je tada harao J. Udmanić, izaberu od zastupnika jedan poseban odbor koji bi ispitao prilike i predložio »shodna sredstva i miere«.[185] Teškoće i neuspjehe požeške županije u borbi protiv hajdučije iznio je njen zastupnik Miroslav Kraljević rekavši da su sve učinili što je bilo u njihovoj moći, da su se obraćali na sve više organe, ali usprkos tomu »razbojnici čine, što im je drago«, a narod uzalud plaća veliki porez i daće i usprkos toga nema sigurnosti imanja i života.[186]

Zapravo, građanska austrijska država u nastojanju koja je usto vodila i rat protiv Italije i Pruske i u Hrvatskoj gušila brojne seljačke istupe i bune nije imala dovoljno sredstava da obuzda hajdučiju, iako su u Hrvatskoj, a posebice u susjednoj Mađarskoj, primjenjivane vrlo oštre mjere progona, prijekih sudova i vješanja hajduka.

ZAKLJUČAK

Hajdučija uopće, a posebice u Hrvatskoj, u posljednja dva stoljeća vrlo je slabo istražena i historijski valorizirana. Ona se ne javlja samo u feudalnom razdoblju i u vrijeme borbe protiv Turaka, nego i u prijelaznom pa i kapitalističkom društveno-gospodarskom sustavu, osobito u ratnim, prevratnim i uopće kriznim vremenima. Odmetanje u hajduke je imalo često ekonomske, socijalne ali i političke uzroke. Počinje obično kao individualni protest koji se manifestira kao razbojništvo i otpadništvo, a u određenim prilikama ta pojava postaje organiziranija, masovnija i dobija značaj socijalnog otpora protiv bogatijih i utjecajnijih slojeva, protiv svake a osobito strane vlasti i prevlasti, njihovih organa prinude i protiv nemogućih životnih uvjeta.

---

[184] Dnevnik Sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1865—67, Zagreb 1867, 349.

[185] Isto, 537. Hrvat je ustvrdio da je »u njekojih predjelih naše domovine javna sigurnost jako poremećena« i predlaže da Sabor, iako nije izvršena vlast, poduzme »potrebite mjere za uzdržanje javnoga mira«.

[186] Isto, 537/8. Zapravo, Kraljević je reagirao na prijedlog zastupnika Jovana Živkovića koji je rekao da Sabor »neimade pravo natjerivati exekutivne oblasti« da poduzimaju oštrije mjere. Kraljević je, naprotiv, podržao Hrvata i zahtijevao da se nešto više poduzme protiv hajdučije.

Međutim, vrlo je teško ocijeniti gdje prestaje razbojništvo i otpadništvo, a gdje počinje hajdučija u tradicijskom smislu te riječi i da li su hajduci novijeg vremena samo razbojnici i pljačkaši ili neki socijalni egalizatori koji uzimaju samo bogatima, ne diraju ili čak pomažu i štite siromašne. Među hajducima u Hrvatskoj i Slavoniji 19. st. ima i jednih i drugih i to gotovo istodobno četuju Maksim Bojanić i Joco Udmanić koje narod prima i pomaže kao svoje, odnosno Toma Kovačević Čuturić i drugi koji su bili pravi razbojnici i pljačkaši. To još bolje potvrđuje usporedba Joce Udmanića i Jove Stanisavljevića Čaruge iako su oni djelovali u različitim uvjetima.

Hajdučija se obično razvijala u pograničnim, gorskim, šumovitim i močvarnim područjima, podalje od prometnica i gradova (Lika, Banija, Kor dun, gorski dijelovi Slavonije, Moslavine i Srijema) gdje se veće hajdučke družine lako skrivaju, prebacuju i izbjegavaju potjere. Održavala se u patrijarhalnom društvu gdje se stanovništvo još bavi pretežno stočarstvom i ekstenzivnim načinom proizvodnje, gdje krađa stoke i ne predstavlja neki prekršaj, gdje postoji hajdučka tradicija još iz turskih vremena kao i sklonost naroda četovanju i hajdučkom životu kao jednom od oblika privređivanja i gdje oduvijek postoji otpor prema svim vlastima kao i tolerantan odnos prema hajducima koje obično glorificira epska, guslarska pjesma.

Uzroci seljačkog otpora, a to znači i hajdučije i buna bili su isti ili srodni. To je siromaštvo i bijeda stanovništva kao posljedica raspadanja zadruga, pomanjkanja zemlje i stoke, nemogućnost zapošljavanja u gradu, velikih poreza i starih feudalnih daća koje su se zadržale i u novim, kapitalističkim odnosima koji u tom prijelaznom razdoblju prodiru na selo. Nova uprava i njene mjere, nasilja prilikom skupljanja poreza i ovrha koje su brojne seljake dovele na prosjački štap izazivali su pasivni otpor, apstinenciju i direktni otpor koji često ima karakter bunta kao elementarnog oblika klasne borbe sela.

Utvrdili smo da se hajdučija u prva dva desetljeća druge polovine 19. stoljeća pojačava i da postoje dva njena plimna vala koji su nastupili nakon nerodnih godina 1861/62. i 1865. kad se javlja glad i neimaština, a bilo je i pomora stoke i ljudskih epidemija. Osim domaćih hajduka u Slavoniji i Moslavini bilo je mnogo bosanskih prebjega, ličkih doseljenika i povremeno mađarskih uskoka koji su izbjegavali oštre mjere u svojoj zemlji. U Lici i Baniji, kao graničnim područjima, opstoji do kraja 60. godina stalna hajdučija koju ni krajiška, vojnička uprava nije uspjela suzbiti.

U početku 60. godina četuju brojne družine među kojima se ističe u Slavoniji ona Maksima Bojanića, a 1865—67. je najčuvenija grupa oko Joce Udmanića koja je bila strah i trepet bogatih trgovaca, gostioničara, svećenika i činovnika, a uživala je punu podršku i popularnost u puku središnje Hrvatske. Budući da je uz Udmanićevu družinu u to doba djelovalo u Hrvatskoj i Slavoniji još nekoliko manjih, bio je to vrhunac a ujedno i završetak masovnije hajdučije u banskoj Hrvatskoj pa i u Vojnoj krajini koju ovdje nismo podrobnije obrađivali.

Usprkosč izvanrednim mjerama, pojačanom zalaganju županija, bana, Namjesničkog vijeća, Dvorske kancelarije te pomoći iz Vojne krajine i Beča, sve češćoj primjeni izvanrednih mjera, prijekog suda, brojnih strijeljanja

i vješanja uhvaćenih hajduka i zamašnih nagrada u novcu za pojedine harambaše, došla je do izražaja sva nemoć u borbi protiv hajdučije i razbojništva koje je sve više pomagao i zaštićivao narod.

Statistika moralnosti koju smo iznijeli pokazuje naglo povećanje svih vrsta krivičnih prekršaja, ali njihov uzrok nije bio u padu moralnosti puka, kako su to smatrali suvremenici, nego u objektivnim ekonomskim, društvenim i političkim prilikama toga doba koje su tjerale na otpor, odmetanje u hajduke i pobunu kojih je 1865—67. bilo u središnjoj Hrvatskoj nekoliko (Vrbovec, Podgrađe, Šišljavić).

Prema tome možemo zaključiti da je gospodarska i društvena kriza prijelaznog razdoblja od feudalizma prema kapitalizmu, osobito razdoblje neoapsolutizma i provizorija do 1868. pogodovala naglom razvoju hajdučije koja je bila ponajprije bunt sirotinje i bezemljaša, dakle proletariziranih i deklasiranih seljačkih slojeva i jedan od oblika klasne borbe na selu.

Zusammenfassung

DAS HEIDUCKENWESEN IN KROATIEN IN DEN 60-er JAHREN DES 19. JHS.

Dragutin Pavličević

Heiduckenwesen und Räubertum in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. als Folgeerscheinung der ungünstigen wirtschaftlichen und sozialen Lage in der Übergansszeit vom Feudalismus zu kapitalistischen Verhältnissen wurden bislang in der kroatischen Geschichtsschreibung nicht eingehender bearbeitet.

Der Verfasser versucht aufgrund von Archivalien, Zeitungsberichten und der knappen Literatur folgende Frage zu beantworten: warum und wo entwickelt sich das Heiduckentum, was waren die Gründe, zu den Heiducken überzulaufen, was war der Unterschied zwischen dem Heiduckenwesen ung gewöhnlichen Räubertum, wer beteiligt sich daran, in welchen Gegenden ist es am entwickeltsten und wie versuchen die Behörden diese negative gesellschaftlich-wirtschaftliche Erscheinung zu bekämpfen.

Verf. konnte festellen, daß sich das Heiduckentum am meisten in der Zeit des Neoabsolutismus und des Provisoriums von 1865 bis 1867 verbreitet, ferner daß es in den 60-er Jahren zwei große Wellen des massenhaft verbreiteten Heiduckentums gab um 1862—3 und 1865—67, überwiegend als Folge von Mißernten, Hungersnöten, Armut, ungenügendem Landbesitz, großer Steuerlast und überhaupt der Zersetzung der bisherigen patriarchalischen Agrargesellschaft in den neuen kapitalistischen Verhältnissen.

Die Gründe, sich den Heiducken anzuschließen, waren außer der Hungersnot noch das sehr gewalttätige Verhalten beim Eintreiben der Steuern, der Verkauf von Bauerngut zu Schleuderpreisen anläßlich der Eintreibung von überfälligen Abgaben, ferner das Vermeiden des Militärdienstes, besonders in Kriegszeiten oder Kriegsvorbereitungen, die häufigen Prügelstrafen in der Militärgrenze und der Zerfall von Familiengenossenschaften, was eine Verarmung und Proletarisierung der Dörfer in Kroatien nach sich zog.

Die meisten Heiduckentrupps wirkten in Westslawonien, in der Moslavina, der Banska krajina und in der Lika, also in Grenzgebieten oder in gebirgigen, bewaldeten oder Sumpfgebieten, wo es nur wenige Verkehrswege gab und wo sich die Heiducken leicht verbergen oder von einem Verwaltungsterritorium ins

benachbarte absetzen konnten. Außer der einheimischen Haiducken, die aus Gebirgsregionen mit viel Viehzucht, also aus traditionellen Heiduckenregionen stammten, waren die Überläufer aus Bosnien und Ungarn sowie die Umsiedler aus der Lika und anderen unternetwickelten Gegenden am zahlreichsten, die oft in das Sava- und Drautal als Taglöhner kamen.

Unter den Heiduckenführern taten sich Maksim Bojanić in Slawonien und Joco Udmanić in der Moslavina hervor. Sie waren keine Räuber oder gar Mörder und plünderten nie die armen sondern nur die Reicheren. Deshalb erfreuten sie sich im Volk einer Popularität und wurden auch viel unterstützt, was einer der Gründe war, weshalb die Staatsgewalt sie trotz der Standgerichte, außerordnetlicher Mittel und der Assistenz des Militärs wie auch trotz der hohen Kopfgelder lange nicht fassen konnten. Aus denselben Gründen konnten auch das Heiduckenwesen nicht ausgerottet werden.

Den Höhepunkt der Heiduckenaktivitäteten bildete die Zeit von Joca Udmanić 1865—1867. Er operierte in unmittelbarer Nähe von Zagreb und flößte allen reichen Händlern, Wirtshaus besitzern, Wucherern und Geistlichen große Angs ein. Deshalb wurde er metaphorisch als der »Heiduckendiktator von Kroatien« bezeichnet, und V. Krestić spricht von ihm als von einem »sozialen Anarchisten«. Durch den Tod von Udmanić zu Anfang 1867 verschwindet das Heiduckenwesen in größerem Unfang in Kroatien und Slawonien.

Durch eine Analyse von Straftaten und eine Statistik der Moralität des Volkes sucht der Verfasser zu bewiesen, daß das Heiduckenwesen auch zahlenmäßig von 1855 bis 1866 erstarkte, daß aber der Grund für den Verfall der Moral nicht eine »Verrohung des Volkes« war, wie es die Zeitgenossen oft behaupteten, sondern daß es die objektiven sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse waren, die das Volk entweder zur Rebellion (z. B. in Vrbovsko, Podgrađe und Šišljavić) oder zum passiven Widerstand oder aber zu den Heiducken trieben.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 20

ZAGREB

1987.

UDK 949.713 YU ISSN 0351—2142

RADOVI VOL. 20 str. 1—320 Zagreb 1987.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 1.000 din

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 20

Za izdavača
dr. *Nikša Stančić*

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

ANTIĆ dr. LJUBOMIR, Centar za istraživanje migracija, Trnjanska bb, Zagreb

BERTOŠA SLAVEN, student Filozofski fakultet, Zagreb

BRANDT dr. MIROSLAV, ul. Socijalističke revolucije 73, Zagreb

BUDAK mr. NEVEN, Filozofski fakultet, Zagreb

IVELJIĆ ISKRA, Ilica 165, Zagreb

JANEKOVIĆ-RÖMER ZDENKA, Filozofski fakultet, Zagreb

JURIŠIĆ IVAN, Filozofski fakultet — Zavod za hrvatsku povijest, Krčka 1

LAUŠIĆ dr. ANTE, Centar za istraživanje migracija, Trnjanska bb, Zagreb

LOVRENOVIĆ mr. DUBRAVKO, Račkog 1, Filozofski fakultet, Sarajevo

MIJATOVIĆ ANĐELKO, P. Togliatija 12, Susedgrad, Zagreb

MIROŠEVIĆ mr. FRANKO, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu SRH, Zagreb

OČAK dr. IVAN, Filozofski fakultet — Zavod za hrvatsku povijest, Krčka 1

PARNICA ROBERT, student Filozofski fakultet, Zagreb

PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Filozofski fakultet — Zavod za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb

PERIĆ dr. IVO, Istraživački centar JAZU, Lapadska obala 6, Dubrovnik

ROKSANDIĆ mr. DRAGO, Filozofski fakultet, Istorijski seminar, Čika Ljubina 18—20, Beograd

STRČIĆ dr. MIRJANA, Kumičićeva 42, Rijeka

STRČIĆ PETAR, Arhiv Hrvatske, Zagreb

STUBLIĆ ZLATKO, Vlaška 12, Zagreb

SZABO dr. AGNEZA, Muzej grada Zagreba, Zagreb

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica« — Zagreb